

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

**ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ, ПОЛІТОЛОГІЇ ТА МІЖНАРОДНИХ
ВІДНОСИН**

КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**ОБРАЗ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ РУСІ У НАРАТИВАХ УКРАЇНСЬКИХ
ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКІВ ДОБИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ**

Кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконав:

студент 6 курсу, 602 групи

Кучер Андрій Євгенович

Керівник: кандидат історичних наук,
доцент **Гуйванюк М.Р.**

До захисту допущено

на засіданні кафедри

протокол № від листопада 2024 р

Зав. кафедрою _____ д.і.н. проф. Добржанський О. В.

Чернівці – 2024

Анотація

Кваліфікаційну роботу виконав студент 2 курсу (рівень вищої освіти – другий) (магістерський) спеціальності 014 Середня освіта (Історія) факультету історії політології та міжнародних відносин, кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича Кучер Андрій Євгенович. Тема кваліфікаційної роботи: «Образ Середньовічної Русі у наративах українських шкільних підручників доби незалежності». Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент Гуйванюк М.Р.

В кваліфікаційному дослідженні здійснено глибокий аналіз ключових аспектів, пов'язаних із процесом підручникотворення в Україні часів незалежності, висвітлено прояви суб'єктивізму у змісті підручників з історії та виділено його наслідки. Встановлено причини відставання змісту шкільних підручників від досягнень сучасної історичної науки. Проведено порівняльний аналіз поглядів істориків та тверджень авторів підручників на проблему походження Руської держави та виділено особливості відображення діяльності перших руських князів. Встановлено особливості та суперечності висвітлення у шкільних підручниках політичних та культурних перетворень внаслідок прийняття християнства.

Ключові слова: підручник, Середньовічна Русь, суб'єктивізм, зміст історичної освіти.

Annotation

The qualifying work was completed by a 2nd-year student (level of higher education - second) (master's) specialty 014 Secondary Education (History) of the Faculty of History of Political Science and International Relations, Department of History of Ukraine, Yuriy Fedkovich Chernivtsi National University Kucher Andriy Yevhenovich. The topic of the qualification work: "The image of Medieval Russia in the narratives of Ukrainian school textbooks of the era of independence."

Research supervisor – associate candidate of historical sciences, professor M.R. Guyvanyuk.

In the qualitative study, an in-depth analysis of key aspects related to the process of textbook creation in Ukraine during the independence period was carried out, manifestations of subjectivism in the content of history textbooks were highlighted and its consequences were highlighted. The reasons why the content of school textbooks lags behind the achievements of modern historical science have been established. A comparative analysis of the views of historians and the statements of textbook authors on the problem of the origin of the Russian state was carried out, and the features of the activity of the first Russian princes were highlighted. The peculiarities and contradictions of the coverage of political and cultural transformations as a result of the adoption of Christianity in school textbooks have been established.

Key words: textbook, Medieval Rus', subjectivism, content of historical education.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ І МІФ: ЧОМУ ЗМІСТ ШКІЛЬНОГО ПІДРУЧНИКА Є ВАЖЛИВИМ ДЛЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ?	
1.1. Трансформації шкільного підручника після 1991 р.	11
1.2. Проблема суб'єктивізму у шкільному підручнику	19
1.3. Шкільна історична дидактика vs академічна історія: як подолати відставання	27
РОЗДІЛ 2. «ЕПОХА ВІКІНГІВ»: ДОХРИСТИЯНСЬКА РУСЬ У ШКІЛЬНИХ НАРАТИВАХ	
2.1. Проблема появи Русі	34
2.2. «Містичний» князь Олег	42
2.3. Правління Ігоря та Ольги	50
2.4. «Останній вікінг»: князь Святослав на сторінках підручників	61
РОЗДІЛ 3. ХРИСТИЯНСЬКА РУСЬ: ПОЛІТИЧНІ ТА КУЛЬТУРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ДЕРЖАВИ У ВИСВІТЛЕННІ ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКІВ	
3.1. Володимирове хрещення	72
3.2. Держава князя Ярослава Мудрого	81
3.3. Від «тріумвірату» до Любецького з'їзду	91
3.4. Князь Володимир Мономах та його доба	98
3.5. «Повість минулих літ» як основа шкільного наративу	104
ВИСНОВКИ	109
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	112

ВСТУП

Актуальність теми

В умовах російсько-української війни постало питання існування української держави. Російська історіографія приписувала собі історичну спадщину Русі. Яка надавала їй історичну тяглість та європейськість. Україна втрачала свою власну історію. Поширювались імперські міфи про Русь як колиску трьох братніх народів, та пропагувались наративи про єдність українців і росіян. Тому з відновленням незалежності України постало питання переосмислення російської концепції історії. Перед істориками постало завдання довести хибність російської історіографії та показати правдиву історію Середньовічної Русі. Особливо важливим було питання донести нову концепцію підростаючому поколінню.

В підручниках з історії України для 7 класу трактування найдавнішого етапу нашої історії є доволі складним. За роки незалежності нашої держави було видано багато підручників, у яких автори по різному розглядали і описували вказану вище проблему.

Проблема походження Руської держави у творах істориків, дослідників та її трактування в підручниках з історії часів незалежної України не має чіткої концепції й містить різні погляди. Відповідно немає єдиної думки щодо діяльності руських князів та результатів їхньої політики для руської державності. Тому пріоритетними завданнями залишається розробка і удосконалення концепції історичної освіти, підготовка підручників нового покоління, які давали б змогу школярам самостійно аналізувати події минулого на основі різноманітних первинних джерел інформації.

Об'єкт дослідження: об'єктом дослідження є процес творення нового змісту підручників з історії України періоду незалежності.

Предмет дослідження: предметом дослідження є відображення процесів становлення і розвитку Середньовічної Русі через парадигму авторів підручників.

Метою даного дослідження є аналіз основних наративів у висвітленні становлення і розвитку Середньовічної Русі в українських підручниках періоду незалежності.

Реалізація мети вимагає вирішення таких **завдань**:

1. Простежити особливості етапів написання підручників з історії України в часи незалежності.
2. Проаналізувати прояви суб'єктивізму у змісті підручників та його наслідки.
3. Встановити причини відставання змісту шкільних підручників від досягнень сучасної історичної науки.
4. Провести порівняльний аналіз поглядів істориків та тверджень авторів підручників на проблему походження Руської держави.
5. Простежити особливості відображення діяльності перших руських князів у шкільних підручниках та наукових дослідженнях.
6. Встановити особливості та суперечності висвітлення у шкільних підручниках політичних та культурних перетворень внаслідок прийняття християнства.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період становлення та розквіту Руської держави від IX до початку XII ст., а також період творення підручників доби незалежності України від 1991 до 2024 рр.

Методи дослідження: Кваліфікаційна робота ґрунтується на принципах:

- історизму, оскільки в процесі розгляду та аналізу всіх історичних фактів, явищ і подій Руської держави IX – початку XI ст. здійснювалось у відповідності з конкретно-історичними обставинами, в їх взаємозв'язку і взаємообумовленості;
- об'єктивності, який опирається на факти та ґрунтовний аналіз документів при характеристиці діяльності князів Русі;
- аксіологічний (принцип ціннісного підходу), оскільки протягом періоду незалежності України відбувалось переосмислення історичної спадщини та формулювання оціночних суджень.

При дослідженні даної проблеми використано методи: системний метод, аналіз, синтез, пояснення, узагальнення та спеціального історичного пізнання (порівняльний метод, хронологічний метод, актуалізації та ретроспективи).

Джерельною базою даного дослідження є писемні джерела: Літопис Руський, який розповідає про події всесвітньої історії та історії Давньої Русі від незапам'ятних часів до кінця XIII ст. Складається з «Повісті минулих літ» [4;5], Новгородський Перший літопис старшого і молодшого видань [3]. Також важливими джерелами є «Руська Правда» князя Ярослава Володимировича, «Правда Ярославичів», «Повчання дітям» князя Володимира Всеволодовича (Мономаха), угоди князів та рішення князівських з'їздів [56]. Багато відомостей про життя і діяльність князів Русі можна отримати з іноземних джерел: Бертинських аналів, праць візантійського імператора Костянтина Багрянородного «Про управління імперією» та Лева Диякона [2], арабських працях Аль-Масуді, Ібн-Хордадбега [1].

Особливим видом джерел даного дослідження є підручники з історії України для 7 класу, написані та видані протягом періоду незалежності від 1991 до 2024 рр. Окремо можна виділити підручник авторського колективу на чолі з І. Колядою, який призначений для поглибленого вивчення історії України [13]. В ньому автори використовували писемні джерела, посилалися на праці видатних істориків, прагнули застосувати найновіші тогочасні дослідження з археології, етнографії, історичної науки, намагалися наводити різні точки зору стосовно висвітлення подій Середньовіччя в Україні.

Один з перших підручників, який відповідав вимогам часу, пояснював багатовіковий досвід державотворення українцями, належав авторам Р. Лях, Н. Темірова [14; 15]. Він видавався в 1995 р. та 2000 р. і був однією з перших спроб донести до учнів минуле власної держави без радянської заангажованості. На початку 2000-х ряди творців підручників поповнилися авторськими колективами, очолюваних Ю. Свідерським [19] та В. Смолієм [20]. З часом кількість пропонованих варіантів підручників тільки зростала. У

них автори прагнули показати різні погляди на минуле України та допомогти учням критично сприймати історичну інформацію. Серед них можна виділити таких авторів: І. Щупак [25], Г. Хлібовська [23; 24], В. Власов [6], О. Пометун [17].

Історіографія дослідження.

Проблему написання шкільних підручників з історії України в період незалежності та особливостей висвітлення в них подій Середньовіччя вивчали: доктор педагогічних наук Гупан Н.М. [46], який досліджував суперечності змісту підручників із вітчизняної історії для учнів сьомого класу загальноосвітньої школи та виокремив неузгодженості в концептуальних підходах, пов'язаних із формуванням змісту та невідповідності у доборі фактологічного матеріалу; Пометун О.І.[86], яка досліджувала розвиток змісту вітчизняного підручника з історії за часів незалежної України.

Баханов К.О.[29] вивчав найактуальнішу проблему методики навчання історії – оновлення шкільної історичної освіти. Він розглядав вплив нових підходів в історичній науці на зміст шкільної історичної освіти, нові підходи до визначення її мети і завдань, оновлення нормативної бази та модернізація шкільних підручників з історії як важливого носія змісту.

Томаченко О.В.[104] розглядав роль підручників як важливого чинника формування історичної пам'яті молоді. Виокремив періоди, впродовж яких у незалежній Україні відбувалося створення шкільних підручників з історії. Висвітлював проблеми, притаманні процесові написання вітчизняних шкільних підручників з історії, вказав шляхи їх подолання.

Значну увагу процесу підручникотворення з історії України присвятив Турченко Ф.Г. у своїй праці «Україна – повернення історії. Генеза сучасного підручника»[105]. У ній характеризується загальнополітична ситуація, на тлі якої відбувалася реорганізація шкільної історичної освіти, розроблялися нові програми і концепції історичної освіти, обговорювалися нові навчальні видання. Розкриваються обставини створення колективом істориків

південно-східних областей України перших підручників з історії України для 7–11 класів. Значна увага приділяється спробам проросійських і прокомуністичних політичних сил України вплинути на концепцію і зміст підручників та описується провал цих спроб.

Багато досліджень у галузі української історичної дидактики було здійснено О. Удодом[107], І. Гиричем[39; 40; 41], В. Мисаном[72; 73]. Вони розглядали підручник з історії як історіографічне явище та інструмент політики пам'яті.

У праці Омеляна Пріцака[88] на підставі стародавніх скандинавських джерел (крім ісландських саг) висвітлюється проблема походження Русі. Автор подає попередній виклад всієї роботи, з'ясовує культурні обставини раннього середньовіччя на Сході й Заході, детально аналізує скандинавський сектор проблеми, залучаючи давньоскандинавські джерела – поетичну едду, поезію скальдів, рунічні написи, правову й географічну літературу, хроніки та літописи. Окрему увагу дослідник приділяє методологічним проблемам використання поезії та міфу як джерел історичної інформації.

Книга «Походження Русі» М. Брайчевського [31] присвячена важливій і цікавій проблемі походження східних слов'ян. Автор книги на підставі уважного дослідження історичних, археологічних, лінгвістичних, антропологічних та інших джерел дає широку картину етнічного розвитку стародавнього населення Східної Європи, що завершився формуванням давньоруської народності.

Тривалість і складність процесу утвердження християнства в Київській державі, висвітлення його ролі у середньовічному суспільстві на основі вивчення численних джерел розглядається в монографії Брайчевського М.Ю. «Утвердження християнства на Русі»[32].

У монографії Л. Войтович «Княжа доба: портрети еліти»[34] досліджує правлячу еліта Східної Європи кінця IX – початку XVI ст. – князів з династії Рюриковичів і Гедиміновичів, а також їх персональний склад, роль у розвитку суспільства та політичних подіях.

Грунтовним дослідженням історії середньовічної України є праця «Київська Русь» О.П. Толочка та П.П. Толочка [100]. Історики, здійснивши глибокий аналіз руських, візантійських, арабських, скандинавських та західноєвропейських джерел, дають власні висновки про походження Русі, життя та діяльність князів, досліджують вплив християнства на політичне, господарське та культурне життя держави.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що було здійснено ґрунтовний аналіз змісту підручників з історії України для 7 класу, виданих в часи незалежності. Проведено порівняння наративів авторів навчальних посібників із наявними дослідженнями істориків-науковців.

Практичне значення отриманих результатів. Дане дослідження може бути використане вчителями історії під час вибору підручників та в процесі викладання тем, які стосуються періоду становлення та розвитку Русі-України.

Структура роботи. Дане магістерське дослідження складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІЯ І МІФ: ЧОМУ ЗМІСТ ШКІЛЬНОГО ПІДРУЧНИКА Є ВАЖЛИВИМ ДЛЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ?

1.1. Трансформації шкільного підручника після 1991 р.

«Народ, що не знає своєї історії, є народ сліпців», – так колись досить мудро сказав Олександр Довженко. Такий народ – це просто населення, зібрання людей, які не мають ніяких спільних зв'язків, його легко переконати в тому, що він не є нацією та ніколи не мав і на зможе мати власної держави. Саме історична пам'ять, за словами історика І. Гирича, «є однією зі складових частин національної свідомості. Тільки за наявності спільної історичної колективної пам'яті є підстави твердити про належність тієї чи тієї людини до однієї національної спільноти. Ні територія, ні етнічна належність, ні спільність господарського інтересу не є визначальними для категорії «нація». Саме спільність історичної долі й національного почуття, яка ґрунтується на спільній історичній пам'яті, – головний чинник формування нації, свідомого вибору своєї національності» [39].

Російська влада, незалежно від її проявів (Московського царства, Російської імперії, Радянського союзу, Російської Федерації) протягом століть переписувала історію України, знищувала або фальшувала писемні джерела, нав'язувала власну інтерпретацію минулого, в якому українці – це частина могутнього російського народу. Тому українці змушені були доводити свою окремішність та право мати свою власну державу. У цьому процесі важлива роль належить шкільній історичній освіті, особливо підручникам з історії. Саме вони, на думку історика Ф. Турченка, «закладають нову історичну свідомість, кристалізують національну ідентичність, деформовану століттями денационалізації, урешті сприяють становленню української політичної нації. Підручники з історії, які присвячені минулому, значною мірою програмують образ майбутньої України» [106].

З проголошенням незалежності у 1991 р. постала проблема написання буквально нового шкільного підручника з історії України. Адже в радянські часи українські школярі не вивчали окремо історію власного народу, вітчизняною історією була історія СРСР. Оскільки комуністичне керівництво вирішило створити нову історичну спільноту людей – радянський народ, то звертати особливу увагу на національні особливості було неприйнятним. Відповідно, спочатку вивчали «Історію СРСР і УРСР», в якій існування української історії не заперечувалось, але пояснювалось з погляду соціально-класової боротьби. В 70-і роки її замінили на «Історію СРСР», в якій історія України в школах республіки подавалася в безсистемному вигляді – як додатковий місцевий матеріал, покликаний проілюструвати загальносоюзні тенденції [105, с. 6]. Підручників і навчальних посібників з історії УРСР не видавалися. Тому вчителі або перевантажували учнів додатковою інформацією місцевого змісту, або взагалі відмовлялися від курсу історії УРСР.

Відновилося видання підручників з історії УРСР тільки після прийняття постанови у квітні 1984 р. ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про впорядкування історії союзних республік. Також окремі теми з минулого України почали рекомендувати під час вивчення історії СРСР. Підручники писали відповідно до марксистсько-ленінської теорії історичного розвитку та ґрунтувалися на концепції суспільно-економічних формацій та класову боротьбу як рушійну силу розвитку. Відповідно до ідеологічних вказівок партії автори підручників прикрашали реальні історичні факти, нав'язували школярам однобічні оцінки подій та явищ [54, с. 134].

Під час перебудовчих процесів другої половини 80-х років ХХ ст., коли вже гласність неможливо було зупинити, партійне керівництво вирішило взяти її під контроль. Після прийняття постанови ЦК КПУ в січні 1989 р. про поліпшення вивчення і пропаганди історії УРСР розпочався процес творення повноцінного підручника історії України.

Вчені інституту історії України НАН України підготували пробний навчальний посібник для учнів 10-11 класів. Його авторами стали М.В. Коваль, С.В. Кульчицький, Ю.О. Курносов, В.Г. Сарбей за редакцією Ю.Ю. Кондуфора. Цей посібник, виданий влітку 1991 року напередодні проголошення незалежності України, мав гриф Міністерства освіти України і був схвалений вченою радою Інституту історії України НАН України. Він був видрукований українською і російською мовами загальним накладом понад 800 тис. примірників [105, с. 11].

Зміст підручника охоплював події ХХ ст. та містив у собі ознаки нового політичного мислення. У ньому можна було прочитати про голод 1932-1933 рр. та 5-мільйонні демографічні втрати. Автори посібника згадували і про сталінські репресії 1930-х рр.: «шахтинська справа», «справа СВУ(Спілка визволення України) та УНЦ (Український національний центр)» та наголошували, що судили українців не за якісь конкретні справи, а за соціальне походження, родинні зв'язки з «соціально-небезпечними громадянами», за участь у діяльності тих чи інших партій, що давно зійшли з політичної сцени [61, с. 192]. Згадувалося і про пакт Молотова-Ріббентропа та таємний протокол до нього про розмежування сфер впливу між Німеччиною та Радянським Союзом. Говорилося про масові переслідування і депортації західних українців в умовах радянізації, визнаючи його злочином проти людяності. Була згадка і про спробу проголосити у Львові 1930 р. самостійної української держави та створення УПА, яка мала метою боротьбу за незалежну соборну Україну.

Проте підручник був створений відповідно до теоретичних засад радянської історіографії. Червоною ниткою через усі події початку ХХ ст.. проходить возвеличення В. Леніна і більшовиків, які відіграли важливу роль у творенні вільної України, вказується на велику роль російського пролетаріату у визвольній боротьбі українського народу. Говориться про радісну зустріч західними українцями російських солдат в роки Першої світової війни та приязне ставлення росіян до місцевих жителів. Також

присутня інформація про нібито масову підтримку українцями більшовиків у боротьбі з Центральною Радою. Повторюється наратив про збройні формування ОУН-УПА, які після закінчення Другої світової війни «заважали відбудові», здійснили 14,5 тис. диверсійних і терористичних актів і яких «населення західних областей в основній своїй масі не підтримувало». При цьому не згадувалося про сотні тисяч жителів Західної України, закатованих і висланих до Сибіру [60, с. 254].

Таким чином, українські радянські історики навіть після проголошення Декларації про державний суверенітет України, так і не спромоглися створити підручник з новітньої історії України, відповідно до вимог часу. Проте суспільство потребувало інформації про минуле України, не спотворене комуністичною ідеологією. В школах вчителі використовували часто книги, написані українськими істориками на межі XIX –XX ст. Так у 1991 році накладом по 100000 примірників у Тернополі та Івано-Франківську вийшла друком «Історія України для дітей» Антіна Лотоцького. Та книжка вперше вийшла друком ще до Другої світової війни, і тому видавці долучили розділ сучасного автора В.Добрянського «Тяжкий XX вік» про події до моменту проголошення незалежності в 1991 р. Також при підготовці до уроків використовувались газетні і журнальні публікації, брошури, книжки істориків української діаспори. Однак вони не були підручниками для вивчення історії в школі, а скоріше книгами та посібниками для вчителя.

Творення і розбудова незалежної Української держави вимагала формування у підростаючого покоління нової історичної пам'яті, звільненої від радянських імперських стереотипів, розробити нову національну історичну концепцію, яка б базувалася не на догмах, а на правді життя [61, с. 3]. В її основі мали бути закладені положення про українців як націю, яка znana і відома вже сотні років у Європі та світі. Тому нові підручники з історії мали розвивати у школярів національну гордість, патріотизм, національну самосвідомість.

Перші підручники з історії з'явилися вже після проголошення незалежності України і цей процес триває до сьогодні. Окремі українські дослідники О. Томаченко [103, с. 136], Т. Андріяш [26, с. 243] виділяють кілька основних етапів творення підручників. Перший період охоплює 1992 – 1995 рр. У 1992 р. авторський колектив у складі вчених Інституту історії України (М. Коваль, С. Кульчицький, Ю. Курносов, В. Сарбей, В. Смолій) підготував нову програму. Було здійснено спробу відійти від формаційного підходу й пов'язаних із ним стереотипів та ідеологічних штампів, подати національну історію як складний процес державотворення. В цей час робилася спроба перегляду версій та оцінок певних подій, які були прийняті в радянській історіографії. У змісті підручників автори спробували задовольнити потреби українського суспільства в національній історії. Багато подій, які в радянські часи оцінювались негативно, тепер характеризувались з позитивної точки зору. Учням пропонували інформацію, пов'язану з розвитком релігійного життя, висвітлювалось питання голодомору, поширення русифікаторської політики, висвітлювались події в Україні часів М. Хрущова, Л. Брежнєва, робилася спроба проаналізувати причини кризових явищ цього періоду. Виринали з небуття заборонені за радянських часів імена політичних діячів. З'явилися теми, пов'язані із здобуттям Україною незалежності.

На першому етапі творення підручників почалися і перші проблеми. Коштів для випуску достатньої кількості підручників не вистачало через важку економічну ситуацію в країні, тому їх здебільшого замінили зошити-конспекти, в яких стисло викладалася тема уроку. Ці видання поширювали як допоміжне джерело знань для вчителя та помічник для учнів під час підготовки до уроку.

Перед авторами підручників початку незалежності постала проблема не тільки відійти від радянських догм та історіографії, але й протистояти прагненням владних представників окремих регіонів створити власний регіональний підручник з історії. На початку 90-х років в областях Донбасу і

Півдня України все ще панували проросійські і прокомуністичні погляди, а директори великих підприємств всіляко підтримували ностальгію за радянським минулим. Тому 16 березня 1993 р. у м. Запоріжжя відбулася нарада з ініціативи керівництва «Мотор-Січі» щодо розробки нових підручників історії. Місцева еліта запропонувала історикам-науковцям, які були присутні на засіданні, створити підручник з історії для південно-східної України, назвавши його альтернативним. Історики витлумачили поняття «альтернативний» як наявність декількох підручників, які рекомендовані державою для навчання в школі. А зміст підручника повинен давати загальнонаціональну, а не регіональну версію історії, та відповідати єдиному державному стандарту [105, с. 28]. І вже з наявних декількох підручників вчитель обирає один. В результаті проект «Регіональний підручник» зазнав краху, оскільки автори на загальнонаціональному тлі показали регіональні особливості різних територій, а для учнів стала доступна інформація, яка довгий час приховувалася радянським керівництвом.

Отже, для першого періоду характерна спроба авторів відійти від радянського осмислення минулого на основі формаційного підходу та показати, що існує український історичний шлях, відмінний від російського. Та систему підручників з історії, які б стали продовженням один одного, так і не було створено.

Другий етап підручникотворення історії припадає на 1996 – 2000 рр. в цей період робиться спроба сформулювати зміст курсів з історії України та всесвітньої історії відповідно до нових схем, відійти від формаційного підходу як єдино правильного та запровадити цивілізаційний підхід. В його основі поєднуються декілька теорій Г.Рюккerta, Н.Я.Данилевского (XIX століття), О. Шпенглера (поч. XX століття), А. Тойнбі (сер. XX століття), які стверджують, що вся людська історія розділена на автономні утворення – локальні цивілізації, культури, які виникають, розвиваються і гинуть. Замість них з'являються нові, які також здійснюють свій історичний цикл. Таким чином, цивілізаційний підхід не передбачає єдиного поступального світового

історичного процесу. Окремі послідовники А.Тойнбі значно розширили кількість локальних цивілізацій [93, с. 102]. На відміну від формаційного підходу, цивілізаційний не надає вирішального значення тільки економічним чинникам, а передбачає рівноправність впливу економічних, політичних, культурних, релігійних, національних та інших факторів на хід розвитку історії.

1996 р. було складено нову навчальну програму з історії України та всесвітньої історії, тому розпочався процес написання та видання нових підручників, навчальних посібників та методичних комплексів. В цей період збільшилася кількість підручників, написаних різними авторами, при цьому кожен авторський колектив намагався створити систему навчальної літератури, яка б охоплювала 5-11 класи. Позитивним моментом було те, що з класу в клас автори зберігали єдиний стиль та дотримувались загальної логічної лінії. Водночас постала проблема суб'єктивного висвітлення минулого, висловлювання автором власної думки щодо певної події, діяча.

Зміст підручників був перенасичений політичною історією і багато в чому був схожий на радянські підручники. Автори другого періоду дуже часто за радянською традицією писали про дружбу народів, про велику роль таких стосунків для України. Наприклад, у підручнику Кульчицького С.В. з історії України для 11 класу 1999 р. визначною історичною подією було названо підписання Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Росією 1997 р. За твердженням К.О. Баханова «в концептуальному відношенні українські підручники другого покоління представляли різні погляди на історичні періоди, які вивчалися, ширше застосовували відкрито чи приховано цивілізаційний підхід, були різною мірою навантажені науковими інтерпретаціями, в них намітилася слабка тенденція до інтерпретації курсів вітчизняної та всесвітньої історії» [29, с. 274-275].

Протягом третього періоду (2000 – 2005 рр.) зміст підручників відповідав ідеї державотворення, але інтерпретація подій в них подається

різна. В умовах переходу на 12-річний термін навчання, продовженні процесу ліквідації «білих плям» в історії та новому трактуванні історичних подій та явищ розроблялися нові концепції середньої освіти, робився наголос на розвивальній та культуротворчій меті. Програма 2001 року посилила національний акцент. Тому створюються модернізовані підручники, які містять текст, адаптований відповідно до віку учнів. Ці підручники, на думку К. Баханова, значно логічніше та послідовніше побудовані й мають достатньо розгалужений методичний апарат, ширшу ілюстративну базу, переважно зорієнтовані на продуктивну діяльність учнів як під керівництвом учителя, так і самостійно [114, с. 46]. Автори підручників чітко вимальовують тяглість державотворчого процесу за схемою: Київська Русь → козацька гетьманська держава → культурно-просвітницький та визвольний рух на українських землях у складі Російської та Австрійської імперій → Українська народна республіка → визвольний рух за часів радянської України → незалежна Україна.

Етап 2006–2014 рр. характерний тим, що поряд з існуючими підручниками видавались і нові, кожен з яких мав «своє обличчя» і відрізнявся один від одного, як за змістом так і за методичним апаратом. Однак, у 2010 році, після приходу до влади В.Ф. Януковича, знову заговорили про спільний підручник з історії України та Росії. Адже ще у 2002 році було створено комісію для узгодження «спільної історії», коли Україна перебувала під владою Московського царства, Російської імперії, Радянського Союзу. Та в часи Кучми ця ідея не знайшла підтримки ні серед українських істориків, ні серед вчителів. І тільки після приходу до влади проросійських сил знову посилилась критика українських підручників. Як перший крок до узгодження спільної історії було вирішено підготувати і видати посібник для вчителя «Україна і Росія на перехрестях історії». Вона вийшла друком у грудні 2012 р. Цього ж року були внесені зміни до програми з історії України для 5 – 9 класів. За словами Ф. Турченка «текст нової редакції програми навіював думку, що не було ніякої української

держави, не було видатних українців, які обстоювали ідею української державності. А сама держава постала лише в 1991 р. з проголошенням незалежності, що породжує відчуття штучності та випадковості цієї події» [105, с.86]. Відповідно до оновленої програми було видано нові підручники, в яких багато подій минулого України переглядалися під кутом зору відповідності російській стороні. Таким чином, створювали нове покоління підручників, яке було перехідним перед єдиним навчальним посібником з історії України і Росії. І тільки падіння режиму Януковича не дозволило реалізувати цей проект.

Протягом 2014-2019 рр. автори підручників з історії України відійшли від канонів зображення українців як століттями кривдженої нації-жертви. Нарівні з трагічними сторінками минулого надавалося чимало уваги його успішним аспектам, реалізованим у особистісних, соціальних чи культурних досягненнях конкретних людей, а також прикладам різноплановості позицій українців у державах, до складу яких входила українська територія.

1.2. Проблема суб'єктивізму у шкільному підручнику

Французький історик і філософ Поль Рікер у своїй праці «Пам'ять, історія, забуття» підкреслював, що історія завжди інтерпретується через призму сучасних поглядів і цінностей, тому наше розуміння минулого завжди відносне і піддається впливу часу, в якому ми живемо [90, с. 728]. У процесі творення нової генерації підручників з історії України постала проблема інакшого осмислення минулого, яке б суттєво відрізнялося від його подання радянською історіографією та було звільнене від комуністичної ідеології. Історію масово почали «переписувати» відповідно до нових реалій. Необхідно було висвітлити тяглість процесу українського державотворення від найдавніших часів і до сьогодення, показати постійне прагнення українського народу до незалежності. Тому почалася масове розвінчування старих радянських міфів та, водночас, відбувався процес героїзації минулого та творення нових національних міфів.

Німецький антрополог і географ Оскар Пешель написав у 1866 році в статті «Уроки новітньої історії війни» в журналі *Das Ausland*: «Народна освіта грає вирішальну роль у війні... Коли пруссаки побили австрійців, це була перемога прусського вчителя над австрійським шкільним учителем». На думку українського науковця І.Гирича, «шкільна історія ніколи не керувалася, або керувалася лише частково, міркуваннями науковості. Навпаки, вона завжди підпорядковувалася критеріям політичної доцільності виховання підростаючого покоління в дусі, вигідному замовнику – державі або громаді інтелектуалів, яка проектує таку систему історичних цінностей, яка дозволить досягти певних політичних цілей» [41].

Відповідно, зміст перших підручників з історії був спрямований на демонстрацію того, що існує окремий український історичний шлях, відмінний від російського. Адже після розпаду СРСР багато українців, в головах яких міцно засів радянський стереотип свідомості, були переконані, що не існує окремого історичного розвитку для української нації, як тільки в єдності із росіянами та завершення збирання навколо Москви всіх руських земель. Оскільки саме історія має великі спроможності виконувати патріотично-виховні функції, то автори підручників діяли відповідно до концепції «Свій – чужий». Все, що не відповідало канону неминучої незалежності не бралось до уваги або вважалось ворожим. Ті моменти і нюанси історії, які не вписувалися в український шаблон, творці підручників не враховували [39]. Для обґрунтування правильності вчинків «своїх» історичних особистостей у негативному світлі подавався портрет опонента, а «чужих» героїв зображали як уособлення зла. Часто з метою пояснення чи підтвердження тих чи тих чеснот українського народу, використовувались історичні події для ідеологічного міфотворення, що не спонукало дотримуватись наукових критеріїв. Як зазначав Л. Зашкільняк, фокусування на виховній функції історії веде до представлення минулого як споконвічної боротьби добра зі злом, де добро здебільшого завжди перемагає, при цьому не береться до уваги інший фактографічний матеріал. Однак в даному

випадку постає проблема, що вважати «добром, а що «злом» [114, с. 66]. Наприклад, візантійські історики зображали у своїх працях слов'ян жорстокими розбійниками та варварами. Прокопій Кесарійський у своїй «Таємній історії» писав так «... Починаючи з тих часів, коли ромейську державу прийняв Юстиніан, вони [слов'яни] чинили жахливі злочинства по відношенню до тамтешніх мешканців. Думаю, що при кожному набігу вони вбивали й обертали в рабство там [в Іллірії та Фракії] понад 200 тис. осіб, таким чином ця земля остаточно перетворилася на пустелю» [109, с. 12]. Однак, чи можна переносити всі ці негативні риси на всіх нащадків слов'ян сьогодні, формуючи в учнів упереджене ставлення до окремих народів. Таких прикладів можна навести безліч, оскільки в історії тісно переплітаються долі різних племен, народів, держав, які постійно борються між собою за право на існування.

Як зазначила Кармел Галлагер, «шкільні підручники посідають важливе місце в пропаганді погляду на історію як суму достовірних знань, що являли собою щось на зразок незаперечної «громадської власності». Історія національних держав, як старих, так і нових, подавалася в них як вивірений і незаперечний перелік подій минулого, але з перевагою на висвітлення того, що вважалося великим і корисним. Зазвичай це були загальновідомі постаті військових чи політичних діячів, дослідників або першовідкривачів. Воля простих людей, як корінних народів країн, так і мігрантів, національних меншин, регіональних сусідів, особливо жінок (якщо не казати про кількох з них, які завдяки своєму походженню стали королевами), повністю ігнорувалося. Саме у підручниках часто створювалися могутні образи бунтарів, повелителів, завойовників, під проводом яких нації боролися за справедливість проти тиранії» [38, с. 10-11].

В підручниках здебільшого простежується суб'єктивне бажання окремих авторів догодити діючій владі або певним політичним силам. Також робили спроби зовні коригувати зміст підручників ті, хто не мав безпосереднього відношення до укладання навчальних програм і написання

підручників. Так коли вийшли друком підручники історії України Ф. Турченка, В. Кульчицького та ін. для 10 – 11 кл. (початок - середина 90-х років минулого століття), то можна було простежити чисельні звернення до Міносвіти, ВРУ, адміністрації Президента тих, хто пережив війну і пам'ятав всю «правду». Їх версії не збігалися із новітніми історичними міфами, відображеними у шкільних підручниках. Тому вони вимагали переписати їх відповідно до старих радянських наративів. З початку 2000-их років до переписування історії долучилися політики. Після подій, що увійшли в історію як «Помаранчева революція», критикували підручники для п'ятикласників, у яких автори описали президентські вибори 2004 р. та народний супротив, зумовлений фальсифікаціями результатів всенародного волевиявлення. Представники комуністичної партії та партії регіонів вимагали перегляду цих матеріалів аж до їх вилучення [72].

У 2010 році новий міністр освіти Д. Табачник розпочав перегляд програм з історії та активізував свою діяльність щодо переписуванні підручників. На словах відбувалася «деполітизація» та «оптимізація» змісту шкільної історії, але насправді, за словами В. Мисана, «грамотно», «переконливо» і «науково обґрунтовано» знищували шкільну історію. У цей час вийшли друком оновлені підручники з історії для 5 класу. Автор першого «Вступу до історії України» - рівненський історик Віктор Мисан, другого - подружжя київських викладачів Віталій Власов та Оксана Данилевська. Більшість правок було внесено до книги Віктора Мисана. У новому виданні вже не було згадки про штучний голодомор, а тільки про голод в Україні. Розділ «Друга світова війна» вже не містив згадки про те, що після приходу в Західну Україну радянська влада розправлялась з патріотами. Діяльність УПА прирівняли до радянських партизанських загонів, зникла також згадка про те, що патріотів масово підтримувало місцеве населення. Не було розповіді про битву під Крутами та Помаранчеву революцію. Автор підручника В. Мисан зазначив, що більшість міністерських рекомендацій

стосувалися формування неагресивного образу Росії. Сам автор зазначає, що він проти будь-якого переписування підручників [73].

Однак сама історія як наука є досить специфічною. Її об'єктом є хронологічна послідовність фактів, які відображають реальність, що вже відбулась. Для передачі історичного змісту у шкільних підручниках використовують як первинну (джерельну), так і вторинну (інтерпретаційну) форму. При цьому треба розуміти, що і відбір фактів минулого та їх інтерпретація завжди здійснюються людьми, яким притаманна певна позиція та власна думка. Тому при написанні підручників ніколи не можна уникнути суб'єктивізму, навіть одні і ті ж факти можуть висвітлюватися по-різному. Це часто призводить до ідеологізації історичних подій, їх однобокому трактуванню і навіть фальсифікації.

Для об'єктивного висвітлення минулого необхідно використовувати первинні джерела. Та потрібно розуміти, що автори підручників самі обирають джерела, щоби підтвердити власну думку або підтвердити авторський текст. Також потрібно пам'ятати, що первинне джерело написане конкретною людиною. Автор джерела може також по своїх власних вподобаннях інтерпретувати події, свідком яких він був. Є також історичні писемні пам'ятки, написані на замовлення конкретних людей, в яких певні події опущені або спотворені. Крім того, сам автор джерела може писати про події, свідком яких він не був і користуватися переказами та легендами, які побутують в народі. Наприклад, літописець «Повісті минулих літ» не міг бути свідком багатьох подій минулого, користувався переказами і тому абсолютно довіряти даному джерелу не варто. Проблема об'єктивності в джерелах залишається, оскільки носієм інформації про минуле є завжди суб'єкт-людина.

Навіть при отриманні інформації дослідником від свідка подій простежується суб'єктивізм. Адже пам'ять носія історичної інформації є досить ненадійна, а сам дослідник також впливає на процес творення джерела, коли пізніше його інтерпретує, долучаючи власні суб'єктивні

позиції. При цьому потрібно враховувати ненадійність пам'яті людини як механізму фіксації та збереженні інформації. Коли здійснюється фіксація розповіді з уст свідка, необхідно розуміти, що ця людина є представником певної культури, має власний життєвий досвід, погляди та переконання і може розповідати вибірково тільки про значущі для нього події. Поруч із ненадійністю пам'яті респондента простежується проблема суб'єктивного втручання дослідника у формування нового джерела на основі усної оповіді. Він спрямовує розповідь очевидця у вибудоване ним русло, дає навідні запитання та деформує потік інформації відповідно до власних цілей.

Історики та автори підручників на основі дослідження формують зміст шкільної освіти на основі історичних фактів. Однак добре відомо, що будь-який факт підлягає оцінюванню. Відповідно зміст у шкільному підручнику формується на основі опису історичних фактів та їх оцінок: прихід до влади князя Олега – це історичний факт, однак «зміцнення монархічної форми правління Русі за роки князювання Олега» – це вже оцінка. Фактологічна й оцінювальна форми історичного знання були і залишаються основними складовими історичного змісту. Щоправда, в шкільних підручниках цей зміст побудований на засадах суб'єктивізму. Тому історичні факти та їх оцінка подаються однобічно, тільки з позиції однієї сторони. Автори підручників дуже рідко згадують про існування інших оцінок історичного факту. Бувають випадки, коли у підручниках замовчується різнобічні факти з життя окремих історичних персоналій або подій. Часто таке суб'єктивне рішення диктується державними вимогами до рівня загальноосвітньої підготовки учнів – на основі вивчення діяльності історичних особистостей сформувати приклад для наслідування у поведінці та виборі життєвих цінностей. У підручниках інколи ідеалізують окремих історичних діячів, життя і діяльність яких зовсім не відповідає моральним нормам [46, с. 121]. Так у підручнику Ю. Свідерського згадується князь Михайло Чернігівський, який загинув у Золотій Орді. Авторський колектив підручника подає цю постать як жертву боротьби за православну віру, нехтуючи при цьому дослідженнями істориків

про дану особу. Однак в історичних дослідженнях немає жодної згадки про позитивний образ князя: «усе життя воював з іншими князями, охоче розпалював усобиці, користався з половецької допомоги для зведення рахунків із суперниками... силою вокняжився в Чернігові, зневаживши права дядька... поїхав до Орди за ярликом на чернігівське княжіння. За відмову виконати язичницький обряд був убитий монголами. Канонізований Руською православною церквою як мученик за віру» [51, с. 687]. Також замовчується інформація про те, що за наказом князя було вбито монгольських послів, які прибули до Києва. Відповідно, такий вчинок Михайла Чернігівського спровокував помсту населенню міста, яких князь кинув напризволяще, рятуючись втечею. І тому пізніше, коли він змушений був поїхати за ярликом на княжіння до ординської столиці, результат поїздки був цілком прогнозований, а відмова проходити язичницький обряд стало лише приводом для винесення вироку. Така ідеалізація Михайла Чернігівського не може мати позитивного виховного впливу на учнів, особливо якщо вони звернуться до додаткових джерел інформації.

У текстах підручників історія Русі подається як правління князів, завдяки яким і відбулося становлення Київської держави. Всім князям приписують визначну роль у розбудові та зміцненні держави. Саме вони є об'єднавчим фактором для слов'ян навколо єдиного політичного центру – Києва. Тому князям приписують ідеальні риси: далекоглядність, мужність, відвага, розум та водночас жорстокість та рішучість у відстоюванні державних інтересів. Негативні риси характеру автори підручників стараються оминати, як і незручні факти про них. Через це часто трапляються невідповідності. В підручниках автори можуть посилатися на критику дій державного діяча з боку окремих істориків, а оскільки негативні наслідки правління правителів в підручнику не зображено і в учнів вже сформувався позитивний образ історичної особистості, то такі посилання на іншу точку зору викликають нерозуміння та не спонукають учнів до критичного осмислення політики та особистих якостей державного діяча.

Створюється ніби стандартизований суб'єктивний образ ідеальних князів, яким приписують служіння державі, наведення ладу і порядку. При цьому опускається роль зовнішніх чинників та процесів, які відбувалися в цей час в Європі. Дуже часто діями руських князів керували не державницькі прагнення, а власні меркантильні економічні інтереси [107, с. 101-102].

Для уникнення суб'єктивізму при висвітленні подій минулого логічним буде висвітлювати тільки історичні факти без викладення авторської версії історії. Та в цьому випадку констатація «голих» фактів робить викладений матеріал сухим і нікому не цікавим. Тут вступає в дію історична теорія, яка здійснює інтерпретацію, пояснення, зіставляє та порівнює історичні факти та формує міфи. Історичні міфи завжди суб'єктивні, незважаючи на те, що виникли на правдивій основі. Крім того, суб'єкти часто змінюють історичні міфи, формують нові. Один і той самий історичний факт під таким впливом може мати різне смислове звучання [72]. Тому авторським колективам підручників слід не нав'язувати власні погляди як єдино правильні, а надати можливість учням проаналізувати різні погляди і джерела інформації, критично поставитись до описуваних подій та зробити самостійні висновки. А завданням вчителя на даному етапі буде навчити школярів відрізняти факти від думок.

Я. Грицак навів наслідки надмірної об'єктивізації історії на прикладі написання підручників у США. Тут індустрія виготовлення шкільних підручників з історії зазнала удару від простої американської жінки Джой Гекім. Вона написала і видала свою версію підручника американської історії, яка набула популярності серед учнів, батьків і вчителів. Автори американських підручників мусять дотримуватися певних правил: уникати всього, що могло б бути образливим для різноманітних груп населення Америки і таким чином надати історії об'єктивного звучання. І тому видавництва друкували заспокійливу і стерильну історичну інформацію в навчальних посібниках, які для більшості школярів були нудними. Джой Гекім написала свій посібник, в якому спробувала поєднати найновіші

історичні дослідження американської історії з анекдотами, цитатами, гумором, не боячись бути суб'єктивною. Український історик робить висновок, що авторам підручників не варто аж так ганятися за об'єктивністю. Кожна книжка повинна містити в собі відбиток особистості автора, з його сильними і слабкими сторонами [108, с. 70].

1.3. Шкільна історична дидактика vs академічна історія: як подолати відставання.

Підручник з історії у найбільш загальному значенні повинен давати єдині істинні знання. Однак це не має унеможливлювати відсутність дискусій на сторінках підручника, неоднозначності, наявності різних точок зору. Тому що це все є основою історичного пізнання. І це пізнання має знайти вираження в навчальній книзі. Треба пам'ятати, що будь-який підручник є авторським баченням минулого. Автор має право на власну думку, ціннісні установки, симпатії або антипатії. Однак він немає права замовчувати або спотворювати інші точки зору, з якими не погоджується. Головне завдання підручника навчити думати, розмірковувати, вчитися самим знаходити істину. Тому він повинен носити відкритий характер, відображати прагнення всіх верств суспільства [107, с. 130].

Ярослав Калакура писав, що «свою специфіку як історіографічне джерело мають навчальні посібники, підручники, науково-популярна та довідкова література, а також публіцистичні твори істориків. Цей різновид джерел має відповідну специфіку, зумовлену своїм функціональним призначенням, науково-популярним викладом матеріалу. Підручники, навчальні посібники здебільшого синтезують найновіші здобутки наукових досліджень на час їх створення, що наближає їх до академічних праць» [58, с. 20].

В історії українського підручникотворення були періоди, коли шкільна історична освіта випереджала академічну науку. Це стосувалося періодизації історії України, яка в завершеному вигляді вперше була зафіксована в навчальній літературі. Після проголошення незалежності українські вчені

продовжували критикувати радянську історичну науку та публікували раніше замовчувані писемні джерела, вивчали недосліджені сторінки минулого, але не спромоглися створити схеми світового розвитку, в якій би було чітко визначене місце України. А для підготовки нових підручників з історії України потрібні були нові нерадянські наукові підходи та визначити сучасні методи, щоб здійснювати об'єктивний аналіз загальноісторичних процесів. Історична теоретична наука в цей час перебувала в стані кризи. Довгий час серед історичного загалу побутувала думка, що авторам шкільних підручників не потрібно заглиблюватись в теоретичну історію. Творення підручників має носити прикладний характер і бути далеким від академічної науки. Та потрібно пам'ятати, що історія – це наука, основи якої вивчають в школі. Тому в підручниках повинне відображатися бачення минулого сучасними істориками-професіоналами, тобто навчальна книга у доступній формі віддзеркалює стан розвитку історичної науки. А без теорії тут обійтись неможливо.

Академічна наука створює і апробовує історичні концепції, без яких великий обсяг історичної інформації перетворюється на набір історичних фактів. Історія як наука прагне поєднати наявний набір даних між собою через теорії та інтерпретації. Однак такої теорії вітчизняна історична наука не змогла дати. Тому творці нових підручників незалежної України змушені були самостійно розробляти теоретичну концепцію історії, використовуючи новації зарубіжної історіографії та загальноприйнятих у світовій практиці підходів написання історії. Було вирішено, що Україна у своєму історичному розвитку пройшла ті самі етапи, як і країни Європи: Первісну епоху, Давній час, Середні віки, Новий і Новітній час. А історія України авторським колективом вчених Інституту історії України у 1992 р. була поділена на такі основні періоди: найдавніші часи; східнослов'янська держава Київська Русь (VI–XII ст.); феодальна роздробленість Київської Русі (XII — перша половина XIII ст.); період пізнього середньовіччя (XIV — середина XVII ст.); визвольна війна українського народу середини XVII ст.; Україна в другій

половині XVII ст.; Україна в першій половині XVIII ст.; Україна в другій половині XVIII ст.; початок відродження національної свідомості (перша половина XIX ст.); національне відродження на Україні (друга половина XIX ст.); Україна між двома революціями (червень 1907 — лютий 1917 рр.); початок державного відродження України (лютий 1917 — квітень 1918 рр.); українська держава П. Скоропадського (квітень—листопад 1918 р.); відродження УНР (листопад 1918 — лютий 1919 рр.); утворення УСРР (1919 р.); УСРР (1920 р.); період непу (1921–1928 рр.); утвердження адміністративно-командної системи в народному господарстві (1928–1938 рр.); Україна в Другій світовій війні (1939– 1945 рр.); післявоєнний період (1945–1955 рр.); спроби здійснення нової політики (друга половина 1950-х — перша половина 1960-х рр.); наростання кризових явищ (друга половина 1960-х — перша половина 1980-х рр.); Україна на шляху до свободи і незалежності (друга половина 1980-х рр. — 1991 р.) [103, с. 126].

Після певного прогресу історичної дидактики на початковому періоді підручникотворення, в наступні роки простежується певний застій. Створивши власну історичну концепцію розвитку української держави, автори підручників просто перестали слідкувати за поступовим розвитком історичної науки і не враховували її досягнення при написанні нових версій підручників. Вони здебільшого переписували старе видання, не вносячи суттєвих змін, які б відповідали сучасним історичним науковим дослідженням.

Однією з головних причин, чому академічна історія суттєво випереджає шкільну, є те, що укладачі підручників не є фаховими істориками, або ж сфера їхніх досліджень не співпадає з історичним періодом написаного ними навчального посібника. Якщо дослідити біографії відомих українських підручникотворців, можна легко побачити підтвердження цієї тези. Глянувши на популярні посібники з історії України для сьомого класу ми не побачимо серед авторів фахових знавців даного періоду нашої історії. І. Щупак вивчає проблеми Голокосту, О. Гісем — початок XX ст., О. Дудар і Г.

Хлібовська – XIX ст., В. Смолій і В. Степанков – добу козаччини, а Н. Сорочинська і В. Власов взагалі є методистами. Та цю проблему можна було би виправити, якби автори перед укладанням підручників дослідили найактуальніші історичні праці періоду, про який збираються писати. Але, переглядаючи підручники, можна сміло заявити, що і цього вони не зробили.

Так в сюжеті про князя Олега у навчальних посібниках Р. Лях і Н. Темірова виданих у 1995 р. [14] і 2000 р. [15] фігурують обидва його походи на Візантію, хоча між цими виданнями у 1998 р. вийшло дослідження О. П. і П. П. Толочків [100], які доводять безпідставність цих відомостей. У своїй праці «Київська Русь» вони стверджують, що про славетний похід Олега 907 р. жодне візантійське джерело не згадує, хоча є відомості у «Хроніці» Арматола про походи русів 860 і 941 рр. Однак в літописі збережено тексти обох договорів, перший з яких автори вважають фіктивним, а другий – Лев Диякон, візантійський історик кінця X ст., приписує князю Ігорю [100, с. 62]. Тобто, у дуєту авторів було вдосталь часу, щоб ознайомитися з даною працею і прибрати з нової редакції помилки, які були допущені у старій, та цього не було зроблено. Ще гірша ситуація із матеріалом про князя Святослава, який був просто повністю скопійований зі старого видання і вставлений в нове, хоча, якби тандем авторів ознайомився з вищезгаданою працею Толочків, цей матеріал точно мав би відчувати значних змін.

Не обійшлося без ляпів й у матеріалі про наступника Святослава Володимира Великого. Так підручники І. Коляди [13, с.156], В. Смолія [21, с. 39] та О. Панаріна [16, с. 49] переказують відверту літописну легенду про вибір Володимиром віри. Нібито князь вибирав між трьома релігіями: мусульманством, юдаїзмом та християнством, а також відсилав своїх дружинників до тих країв, щоб вони переконалися у правдивості тих вір. Така розповідь відверто є абсурдною хоча б по тій причині, що на той момент Володимир добре знав про християнство, бо багато людей з його оточення вже прийняли хрещення. Та й в будь-якій історичній праці даного періоду ми не знайдемо підтвердження цій легенді, а лише її критику. Тому

не зрозуміло, навіщо авторам вставляти у свої посібники цю літописну вигадку.

У підручниках історії України для 7 класу дуже мало місця відводиться подіям XII – першої половини XIII ст. Середньостатистичний учень школи може назвати князів IX – X ст., однак про видатних діячів наступних століть знає дуже мало. Це пов'язано перш за все з тим, що в історичній освіті склалася закостеніла схема: поява Руської держави у IX та її розпад у XI ст. Як зазначають автори підручників, Русь пережила період розквіту та централізованої держави за Володимира Великого та Ярослава Мудрого, а потім почався період роздробленості та повного занепаду. Однак сучасна історична наука стверджує, що IX – X ст. – це додержавний період, «епоха вікінгів». В цей час у Східній Європі з'явилась «русь» – спільнота військових і торговців, які поєдналися з місцевим слов'янським населенням та взяли участь у творенні держави. «Доба Володимира і Ярослава була аж ніяк не «розквітом», а лише початком києворуської історії. Це час заснування усього, що буде «розквітати» впродовж наступних двох століть аж до Батиєвої навали» [117]. Відповідно, період, який подають в навчальних посібниках, як занепад, є добою зрілості руської держави. Саме поліцентризм (а не роздробленість) є основою існування держави. Адже в цей період існувало багато центрів зі своїми князівськими кланами, які були тісно пов'язані між собою. Кожен із них активно спряв культурному, економічному розвитку своєї землі та, водночас, між ними йшло змагання за Київ, як за найпрестижніший престол.

Також у підручниках багато авторів, посилаючись на свідчення «Повісті минулих літ», вказують її автором монаха Нестора, а датою створення цього літопису зазначається 1113 рік. Та варто більш уважніше прочитати твір, бо у ньому чітко згадане ім'я автора – ігумена Видубицького монастиря – Сильвестра. Тут же стоїть і точна дата написання – 1116 рік.

Професор О. Удод у статті «Шкільний підручник як історіографічне явище» зазначав: «Історію (як науку і навчальний предмет) ніколи не

вдасться деідеологізувати, але й полишити її (особливо шкільну історію) на поталу ідеологічній та політичній кон'юктурі не можна. Де ж вихід? На мою думку, по-перше, мусить чітко функціонувати закон адекватності історичної освіти (її змісту, насамперед) сучасному станові національної (української) і світової (європейської) історичної науки (історіографії). Критерієм (мірилом) адекватності може слугувати тотожність народної історичної пам'яті та наукової історії. Невідповідність між ними, розрив призводить до конверсії історичної пам'яті, соціальної мімікрії, подвійних моральних стандартів, поширення анекдотів на історичну тематику, «воєн пам'ятників», дискримінації національних символів і героїв» [107, с. 150].

Сучасна школа повинна відійти від викладання спрощеної «дидактичної історії» і перейти на основи історичної науки. Під цим мається на увазі головні факти, концепції, конкретні положення і визначальні теорії. Виклад такого матеріалу в школах повинен відбуватися шляхом ясного і фахового пояснення визначних історико-наукових праць, поглядів авторитетних учених. Щоб це стало реальністю потрібно виділяти з поміж усієї інформації найважливішу, яка б викликала в учнів навчальний інтерес і мала найкращий приклад для правильного виховання. Крім цього, потрібно перевести в доступну літературну форму науковий виклад, а також розвантажити навчальний матеріал від недоречного наукового апарату і подавати висновки, що вже визнані істориками. Академік А.Г. Загородній зазначав: «Академічна наука — це бастіон здорового глузду». Тобто академічна наука бачить свою місію в посиленні ролі експертного середовища, щоб псевдонаукові теорії не потрапляли у зміст історичної освіти.

Незалежній Україні був потрібен новий підручник з історії. Процес підручникотворення пройшов складний і довготривалий етап. Триває він і сьогодні. Важливу роль в ньому належить змісту підручника, якому належить провідна роль у вихованні нового покоління і прагненні показати йому тяглість нашої історії. Через це зміст підручників не оминув авторського суб'єктивізму. Посібники були пронизані історичними міфами

та недостовірною інформацією. Простежується відсталість шкільної дидактики від сучасної історичної науки. Цю проблему можна подолати, залучивши до написання підручників фахових істориків і подавати інформацію в доступній для дітей формі.

РОЗДІЛ 2

«ЕПОХА ВІКІНГІВ»: ДОХРИСТИЯНСЬКА РУСЬ У ШКІЛЬНИХ НАРАТИВАХ

2.1. Проблема появи Русі

З розпадом Радянського Союзу втратила свою актуальність концепція про Русь як колиску трьох братніх народів. Тоді перед українцями і росіянами постала проблема побудови національних концепцій власних історій та етнополітичної самоідентифікації. Українці зуміли позбавитись старих імперських радянських міфів і відновити власну національну історію, вказуючи на існування української державності ще з часів Русі. Відповідно, росіяни втратили право на тисячолітню історію. Однак російська історіографія з новою силою розпочала дискусію про походження Русі та боротьбу за її державну і культурну спадщину.

Першу спробу привласнити історію Русі російські історики зробили ще у XVIII ст., коли Петром I була проголошена Російська імперія і почався процес написання історії держави. М. Карамзін створив історичну схему, в якій Руська держава є невід'ємною частиною історії Росії. Таке трактування історії позбавляло українців права на власну державу та підтверджувало право на володіння українськими землями.

Питання походження Русі викликає жваві дискусії серед істориків і охоплює різні аспекти: етнічні, політичні, соціальні та культурні. Основні теорії виникнення Русі можна умовно розділити на дві великі групи: норманську та антинорманську.

Норманська теорія, або варязька, стверджує, що Русь була заснована скандинавськими вікінгами, відомими як варяги. Її започаткували німецькі вчені Готліб Байер, Готфрід Міллер та Август Шльоцер, які працювали в другій половині XVIII ст. в Російській Академії наук. Ідея надання особливої ролі германським племенам – спочатку готам, а потім норманам – зародилася в період, коли важливу роль в політичному житті Російської імперії відігравали німці, землі яких після Лівонської війни були приєднані до

Московії, і вони стали привілейованою верствою Московської держави. Підґрунтям норманської теорії була праця шведського історика Петра Петрея де Ерлезунда «Історія про велике князівство Московське» видана ще у XVII ст. Тут він використав нібито правдиву промову новгородських послів, що у них був великий князь зі Швеції на ім'я Рюрик. Також стверджував про скандинавське походження імен руських князів. За його припущенням, літописний Рюрик міг у шведів називатися Ерік, Фрідерік, Готфрід, Зігфрід, Родріг, а його брат Синус – Сигте, Свен, Симон, Трувер – Туре, Трогге [82]. Аргументи норманістів включають:

1. Етнічне походження: варяги були запрошені місцевими племенами для встановлення порядку і управління. Це відображено в літописах, зокрема в «Повісті минулих літ», де згадується легенда про Рюрика та його братів, які були запрошені слов'янами та фінами для правління.
2. Археологічні знахідки: виявлено численні археологічні докази, такі як скандинавські поховання, зброя та інші артефакти, які свідчать про присутність вікінгів на території сучасної України, Росії та Білорусі.
3. Лінгвістичні свідчення: імена перших руських князів (наприклад, Рюрик, Олег, Ігор) мають скандинавське походження. Також є сліди скандинавського впливу в деяких топонімах та словах. Русь одержала свою назву від Руотсі, бо так у середині IX ст. фіни називали шведів. Назва утворилася від шведського приморського регіону в Уппландії, Рослаген (Róóslagen), мешканців якого називали Roöskarlar (від Roór — «гребти» або «веслувати») [96, с.5]. В модифікованому варіанті цієї етимології, запропонованому Р. Екбломом, А. Стендером-Петерсеном та іншими, «Русь» виводиться з róó(er)s-byggjar — «мешканці проток між островами».
4. У «Бертинських анналах», тогочасному джерелі, зазначається, що близько 839 року «руський» (Rhos) посланець (Rhos vocari dicebant), який прибув од візантійського імператора Теофіла до імператора Людовіка I в Інгельгайм і служив правителю, що мав титул хакана (каган, тюрк, қауап; цей титул

з'являється також в тогочасних ісламських, а пізніше києворуських джерелах), назвався «шведом» (*eos gentis esse Sveonum*).

5. Візантійський імператор Константин Багрянородний у своїй книзі «Про управління імперією» (близько 950 р.) наводить як слов'янські, так і руські назви дніпровських порогів. Більшість з руських назв мають відверто давньонорманське походження.

6. Ісламські географи і мандрівники IX — X ст. завжди чітко розрізняли «русів» і «слов'ян» [88, с. 69].

Антинорманська теорія заперечує вирішальну роль вікінгів у створенні Русі і наголошує на автохтонному (внутрішньому) розвитку слов'янських племен. Її засновником вважається російський вчений М. Ломоносов, а прихильниками серед українських вчених є М. Грушевський, М. Брайчевський, Ю. Павленко. М. Грушевський зазначає, що Русь була результатом внутрішнього соціально-політичного розвитку східнослов'янських племен. «Така велика державна система не може виробитися протягом кількадесяти літ, як представляє Повість, де руські князі одним махом опановують цілий великий «путь із Варяг в Греки», а знову протягом трьох років підбивають полудневі племена. В дійсності на це треба було дуже довгого часу, і ті здобутки, що в Повісті зложені на купу на початку князювання Олега (інакше сказати — виходили за границю історичної традиції), були здобутком мабуть цілого століття або й більше» [44, с. 352]. Князі та інші правителі походили з місцевих родів, а варяги виконували лише роль найманців або торговців.

Літописи, такі як «Повість минулих літ» [5], були написані значно пізніше описуваних подій і можуть мати упередження або бути під впливом інших джерел. Автори «Повісті» Нестор і Сильвестр, пишучи твір наприкінці XI – на початку XII ст., мали лише приблизне уявлення про події, які відбувалися у IX ст. та часто використовували легенди та перекази. Таким чином, легенда про Рюрика може бути інтерпретована як пізніша вставка.

Антинорманісти наголошували на тому, що східнослов'янські племена мали достатній рівень розвитку для створення власних державних структур. Торгові шляхи та культурні контакти сприяли зростанню міст і політичних центрів, таких як Київ і Новгород. Грушевський підкреслює значення урбаністичних елементів у розвитку племінно-політичної організації, кажучи, що «Творчим, одначе, елементом в політичній організації й політичних відносинах цих часів стало передусім городське життя, городські відносини. З комбінації племінного підкладу з елементом городським повстають нові «волості», території, зв'язані з певними городами, як їх політичними центрами. Вони стають властивою підставою дальших політичних відносин, і розвій цих міських організацій стає, можна сказати, мірою культурного розвою поодиноких племен. Де культурне життя, торгівля, зносини і городське життя були більше розвинені, там розвинулися й більші міста та стали центрами більших територій; де не було того культурного життя, там не виробились такі міські гегемонії, й племінна територія складалася з більшого числа дрібних міських громад» [44, с. 334].

Більшість сучасних істориків схиляються до синтезу цих теорій, визнаючи складність процесу виникнення Русі. Вони зазначають, що Русь була поліетнічною державою, де змішувалися і взаємодіяли різні народи, включаючи слов'ян, варягів, фіно-угрів та інших. Вікінги дійсно мали вплив, але вони були лише однією з багатьох груп, що сприяли формуванню Русі. Інтенсивні торгові контакти зі Скандинавією, Візантією та іншими регіонами сприяли культурному та економічному розвитку Русі. Це призвело до виникнення нових соціальних і політичних інститутів. Та й аналіз археологічних знахідок, літописів та інших текстових джерел показує, що формування Русі було складним і багатофакторним процесом, який включав як внутрішні, так і зовнішні впливи.

В українських підручниках доби незалежності окремі наративи щодо походження Русі зазнавали певних змін і трансформацій. Однак майже у всіх історія Русі починається з 882 року, коли прийшов із Новгорода князь Олег,

захопив Київ та розпочав об'єднання Північної і Південної Русі. Хоча міста Новгород, згідно з археологічними даними, в IX ст. ще не існувало: «стан сьогоднішніх знань про новгородський культурний шар і датування його найдавніших ділянок не підтверджує існування Новгорода в IX ст. У межах початкових ядер міських територій на Неревському, Людиному і Славенському кінцях відкладення культурного шару почалося не раніше початку X ст.» «На інших, частина яких перебуває навіть у центральних районах, життя почалося не раніше XI, XII, а часом і в XIV ст.» [80, с. 118]. Підтримуючи цю норманську позицію автори праць з історії Росії створюють видимість тяглості історії своєї держави від IX ст. На противагу їм українські історики-дослідники: М. Грушевський, Л.Залізник та С. Федака характеризують Русь як середньовічну імперію, відповідно Росія має таке ж право на її спадщину, як Франція на спадщину Риму.

На імперському характері Русі наголошували автори перших шкільних підручників з історії України, виданих у 1990-х роках, Г. Сергієнко, В. Смолій, Р. Лях, Н. Темірова. Вони стверджували, що формування в середньовічній Русі, населеній багатьма племенами, єдиної етнічної спільності, так званої давньоруської народності, є історичним міфом; що територіальним ядром, або метрополією Руської імперії було Середнє Подніпров'я, а політично домінуючим етносом — слов'янські племена української групи.

У підручнику авторів Лях Р.Д., Темірова Н.Р. 1995 року йдеться про поширення і зміцнення київської держави за часів правління Аскольда і Діра, яких вважають останніми нащадками династії Києвичів. Автори подають інформацію і про норманське походження князів, і про слов'янське [14, с. 39].

Пояснюючи виникнення Київської держави, в підручнику подається і прикликання варяг новгородськими слов'янами, згідно зі свідченням літописця Нестора. Зазначається, що новгородські слов'яни, не здатні дати собі ради, прикликали варягів: «На це запрошення у 862 р. прийшли три

брати – Рюрик, Синеус і Трувор з дружинами. Після смерті братів Рюрик став правителем північної групи східних слов'ян і родоначальником династії Рюриковичів». Норманів на Русі було небагато, слов'яни запрошували їх на службу до своїх дружин, оскільки вони були вправними воїнами. Водночас, подається теорія про походження Рюрика як нащадка правителя західнослов'янського племені бодричів, яке було витіснене германцями на схід до Новгороду. Цю версію висунув російський вчений С. Геденов, спираючись на тотожність імен Рюрик та Рарог (сокіл). Теорію С. Геденова розвинув Всеволод Меркулов, опираючись на так звану мекленбурзьку легенду, а серед українських дослідників її підтримує Петро Толочко [101, с. 46]. Дослідники вважають, що слово «рюрик» є видозміною слова «сокіл». Цим можна пояснити зображення сокола на монетах, кераміці, яке переросло в знак тризуба [14, с. 40]. Тобто автори підручника більш схильні до автохтонної теорії походження давньоруської держави, мінімізуючи норманський вплив. На їхню позицію вплинули політичні процеси в Україні, пов'язані з відродженням державності, коли потрібно було довести спроможність давніх слов'ян самостійно створити власну державу.

Та у наступному перевиданні підручника 2000 року цих же авторів додано інформацію про походження Русі та її назви. Спираючись на дослідження М. Брайчевського, Русь VI – VII ст. у даному виданні ототожнюється з племінним об'єднанням полян, сіверян та уличів. «Це об'єднання займало територію між Десною на півночі, Сеймом і Сулою на сході, Россю і Тясмином на півдні, Горинню на заході» [15, с. 99]. «В цьому районі лісостепової зони сконцентрована і слов'янська топоніміка з коренем «рос»: назва річки Рось та її притоків: Роська, Роставиця, Роток, Рокита, Гороховатка, Росава» [31, с. 162]. Процес об'єднання руських князівств в єдину державу прискорювався зовнішніми загрозами. На півдні і сході це були кочові племена хозар, болгар, угрів, а на півночі – нормани. Тут автори відкрито називають норманів ворогами, які часто здійснювали набіги на Русь. Саме боротьба з нападами варягів на слов'ян в підручнику називається

основною причиною заснування Новгороду – перекрити їм шлях на Русь. Спираючись на дослідження П. Толочка [101, с. 48-49], Р. Лях, Н. Темірова стверджують, що нормани не могли непомітно військовим шляхом проникнути вглиб країни по системі річок і волоків. Вони найчастіше проникали на Русь як купці або у складі найманих військових дружин. Відповідно, варягів в Русі було небагато і вони швидко асимілювалися у слов'янському оточенні [15, с. 103].

Для боротьби із ворогами, як зазначають автори підручника, князівства, які виникли на основі племінних союзів, у VIII – IX ст. об'єднуються у три великі східнослов'янські державні утворення: Куявія, Славія, Артанія [15, с.105]. Про це нібито є згадка у арабських джерелах. Однак українські дослідники О.П. Толочко та П.П. Толочко стверджують про фантастичність цього факту, оскільки арабський географ XII ст. ал-Ідрісі сам запозичив розповідь з твору автора X ст. Ібн Хуакаля. Він говорить про три групи русів, які мешкають у трьох країнах (містах) [100, с. 43].

Далі в підручнику говориться про те, що об'єднання полян, деревлян і сіверян стали називати Руською землею, посилаючись на свідчення сучасників, арабських і візантійських авторів, які називали першу державу Руссю, а народ, що населяв її, – русами [15, с.105]. Арабський автор Ібн Хордадбех у своїй праці «Книга шляхів і країн», яка написана не пізніше 840 р., так розповідав про участь русів у міжнародній торгівлі: «Якщо говорити про купців ар-Рус — то це один із різновидів слов'ян. Вони плавають по морю Джурджан (Каспійському) і висаджуються на будь-якому його березі. Іноді вони везуть товари до Багдаду на верблюдах. Перекладачі в них — слов'яни, слуги — євнухи. Вони стверджують, що є християнами» [1, с. 39]. Українські дослідники О.П. Толочко та П.П. Толочко у праці «Київська Русь» підсумовують: «З IX ст. починаючи, але масово з першої половини X ст. джерела фіксують появу в Східній Європі досить агресивного племені «рос-русь». Етнічну природу цієї групи ні візантійські, ні арабські автори переважно не визначають, але очевидно, що «русь» не ідентифікується ними

цілковито зі «слов'янами». Із тогочасних повідомлень вона постає як окрема етнографічна група, об'єднана спільністю занять – дальньою торгівлею та військовою справою – а в описі Костянтина Багрянородного ще й як соціально домінуюча в Середньому Подніпров'ї. Є підстави припускати, що своєрідний етнографічний образ русів зумовлювався, крім інших чинників, скандинавським походженням, але сформувався під впливом інтенсивних контактів зі слов'янами й степовими народами Східної Європи» [100, с. 47].

Автори підручника для поглибленого вивчення історії України І.Коляда, К.Криlach, С.Юренко 1998 року видання також викладають процес творення Русі з точки зору прихильників автохтонної теорії. Спираючись на дослідження українського історика М. Брайчевського, у підручнику подається інформація про заснування Києва, який став центром ранньодержавного об'єднання Руська земля. Автори подають походження князя Кия із східнослов'янського племені білих хорватів, який визволив свій народ з-під влади аварів. Саме він став правителем у Середній Наддніпрянщині, антській землі, яка своїм південним кутом сягала аж до Дунаю, і дав початок князівській династії Києвичів. Останніми представниками місцевої династії були князі Дір та Аскольд. На думку авторів, ще у середині IX ст. Русь вже була могутньою державою на сході Європи, помітно впливаючи на тогочасне міжнародне життя. Заради посилення авторитету своєї влади київський володар Аскольд прийняв титул «кагана», чим формально поставив Русь на один щабель із найсильнішими тогочасними державами — Візантією та Хозарією [13, с. 122 – 123].

У 2000-х роках автори нових шкільних підручників відмовилися від характеристики Русі як імперії і наголос у процесі її формування знову зробили на 882 році, вважаючи його датою заснування Руської держави.

У підручнику Ю. Свідерського, Т. Ладиченко, Н. Романишин 2007 року видання висвітлюється важлива роль норманів у творенні держави слов'янами. Спираючись на свідчення «Літопису Руського», в підручнику сказано, що термін «Русь» має скандинавське походження, а скандинавські

купці-воїни підкоряли східнослов'янські землі або вступали з ними в союзницькі відносини, зобов'язавшись захищати їх, навести лад, чинити суд. Вказано про те, що князі Аскольд і Дір були варягами, яких запросили жителі Києва до себе на княжіння, а потім призвали на правління і скандинава Олега [19, с. 29]. Тобто, автори підручника є прихильниками норманської теорії походження Русі, хоча і надають інформацію про думки інших істориків.

Гупан Н., Смагін І., Пометун О. у підручнику 2016 року на відміну від попередніх видань, використовують для позначення давньоруської держави термін «Русь-Україна». Основною є автохтонна версія походження Русі: в результаті розвитку економічного життя у VIII – IX ст. почався процес майнового розшарування, виникають городища, з'являються правителі князі, посилюються зв'язки київських князів з усіма східнослов'янськими землями. Також автори згадують і роль варягів у творенні держави, які на початку IX ст. починають осідати в Середньому Подніпров'ї. Здебільшого це були купці та воїни, які осідали при дворах місцевих правителів. У другій половині IX ст. для контролю над шляхом «із варяг у греки» скандинавські вожді збільшили присутність і вплив на Русі. У підручнику – Аскольд і Дір – варяги. У питанні походження назви Русі автори не дають чіткої відповіді, дозволяючи школярам самим вибирати із запропонованих теорій [10, с. 24 - 25].

2.2. «Містичний» князь Олег

Важливу роль у об'єднанні східнослов'янських племен в державу відіграв, згідно з даними літопису, князь Олег, прозваний Віщим. Саме він, прийшовши з Новгороду у 882 році до Києва, проголосив його «матір'ю міст руських» та розпочав процес підпорядкування сусідніх племінних союзів владі київського князя. Часи правління Олега в Києві вважається періодом великих успішних походів та розбудови держави. Однак сама особа князя Олега є однією з найбільш таємничих в історії нашої держави, оповита легендами та міфічними переказами.

Перш за все серед істориків немає однозначної думки щодо походження князя Олега. Український історик О. Пріцак подає версію про данське походження князя. Він зазначає, що протягом 891-900 рр. в Данії правив «добрий конунг» Гельгі. Його прогнали шведи і приблизно протягом 30-40 років тут правила шведська династія. Вигнаний шведами Гельгі вирішив пошукати кращої долі на Східному шляху і саме тоді з'являється в новгородсько-київських джерелах як великий князь Русі Олег [88, с. 193 – 194]. Водночас Гельгі відомий у скандинавських сагах під ім'ям Лота Кнут, який «по-перше, виступає як войовничий (*bellicosus*) вождь і водночас як *versutus*. Це слово має два відтінки: позитивний (спритний, здібний, гнучкий, проникливий, розумний, винахідливий) і негативний (підступний, ошуканець, лукавий, облудний, брехливий), однак так чи так змальовує сильну і цілісну натуру, схожу на ту, що її характеризує «Повість минулих літ» під ім'ям князя Олега. По-друге, Лота Кнут правив 11 років — період, що збігається з наведеною вище хронологією (бл. 891—900) з поправкою на два роки (901 р.) По-третє, колонізаційні зусилля, пов'язані з його правлінням, спричинили пересування з Данії однієї третини невольників і кріпаків до Східної Європи. Нові поселення включали всю Пруссію, землі Земгалії (лівий берег важливого річкового шляху — Західної Двіни) і карельські землі (на захід і північ від Ладоги). Ця величезна територія охоплювала увесь східний берег Балтійського моря, за винятком Фінляндії» [88, с. 214]. Вважає данцем князя Олега ще один український історик І. Мицько, який ототожнює його з лицарем імператора франків Карла Великого Ож'є Данцем, відомим героєм французького епосу. В 1200–1215 рр. була створена «Лицарська епопея Ож'є Датчанина», з якої окремі особисті якості та факти із життя князя Олега були приписані синові данського короля Готфріда, франкському вождю Ауткаріусу [74]. Дослідник висуває гіпотезу, що літописний Олег був онуком данського короля Гельгі, який наприкінці IX ст. перебрався у Полаб'я. Синами Олега від першого шлюбу були Аскольд і

Дір, а від другого шлюбу з дочкою правителя Русі Будимира в нього народилася майбутня княгиня Ольга.

Досить поширеною є версія про скандинавське походження князя Олега. Та український науковець В. Складенко, посилаючись на дослідження шведського вченого Л. Грота, зазначає, що в скандинавських писемних джерелах слово *helge* (святий) із значенням «той, хто має дар зцілення», як ім'я вперше зустрічається в поетичному зводі ісландських саг «Едда», які були написані в першій половині XIII ст. у зв'язку з поширенням християнства. Відповідно, руське ім'я Олег ніякого відношення до Скандинавії не має [96, с. 73].

Однак це тільки домисли дослідників, які опираються на легенди, та можуть трактуватися кожним суб'єктивно. Тому походження князя Олега ще до сьогодні остаточно не з'ясовано.

У основному джерелі – «Повісті минулих літ» – князя представлено як варяга, який є родичем новгородського князя Рюрика, який був прикликаний із Скандинавії, і був поставлений регентом при малолітньому Ігорю: «Року 879. Помер Рюрик. Княжіння своє він передав Олегові, що був із його роду, віддавши йому на руки сина свого Ігоря, бо той був дуже малий» [5, с. 22]. Московський історик В. Татищев вважав, що сестра князя Олега Єфанда, норвезька королівна, була дружиною князя Рюрика та, відповідно до Зведення 1093 р. О. Шахматов називав Олега князем урманським (норвезьким). У Новгородському першому літописі його називають воєводою Рюрика, а у Воскресенському літописі – племінником Рюрика. М. Грушевський вважав, що князь Олег взагалі не був пов'язаний з Рюриковичами і міг правити в Києві у середині IX ст. і бути представником окремої київської династії. Також історик висуває версію про існування двох Олегів, один з яких жив на початку X ст. [44, с. 385 - 386]. Про існування двох і навіть трьох Олегів, один із яких «Віщий» говорить українська історикиня Н. Полонська-Василенко [85, с. 8]. Цю ж версію підтримував А. Новосельцев, який, спираючись на свідчення арабського історика Аль

Масуді, називає Олега сучасником Діра: ««... цар ал-Олванг, у якого багато володінь, обширні будови, велике військо і багате військове спорядження. Він воює з Румом, франками, лангобардами і іншими народами. Війни між ними ведуться з перемінним успіхом» [79, с. 4].

То ж ким все ж таки був князь Олег: зятем чи братом дружини Рюрика? Велика кількість суперечливих джерел: легенд, переказів, літописів дають простір тільки для різноманітних теорій. Протягом періоду незалежності автори українських підручників з історії по різному трактували особистість та характеризували діяльність князя Олега. Єдине, що є спільного в усіх підручниках – варязьке походження князя. У авторів Лях Р., Темірова Н.[14, с. 40], [15, с. 109] Олег є воєводою новгородського князя Рюрика та опікуном його сина Ігоря. Пізніші видання вже подають князя Олега родичем Рюрика, опираючись на свідчення літописця «Повісті минулих літ».

Як описано в літописі, князь Олег 882 р. вирушає у похід на південь, встановлюючи свою владу вздовж Дніпра: бере міста Смоленськ, Любеч, садить тут своїх ставлеників. Пізніше підходить до Києва, підступно виманює місцевих правителів Аскольда і Діра та вбиває їх, вказуючи, що вони незаконно тут володарюють, бо походять не з князівського роду: «Ви оба не є ні князі, ні роду княжого. А я єсть роду княжого. — І тут винесли Ігоря. — А се син Рюриків» [5, с. 22]. Ці свідчення літопису використовуються всіма авторами підручників, наводиться фрагмент даного документу.

Як зазначає П. Толочко, 882 р. на київському престолі відбулася зміна династій [101, с. 47]. Однак описані події є досить суперечливими і викликають безліч запитань. Згідно даних літопису, Аскольд і Дір були бояринами варяга Рюрика, то чому їхнє князювання в Києві виявилось несподіванкою для Олега? Чому в Києві не помітили великої флотилії, яка пливла по Дніпру? Чому київські князі пішли до Олега, який представився купцем і саме він, як нижчий за чином мав піти до правителів? Український дослідник висуває версію, що Олегу вдалося захопити Київ не без участі

оточення Аскольда. Адже він не зміг би заволодіти силою добре укріплене місто з військовою залогою. Аскольд став жертвою не стільки Олега і його воїнів, а власних бояр, яких не влаштовувала політика князя-християнина. Князь Аскольд був досить хоробрим і сильним правителем, який здійснив походи на Візантію у 860, 863 та 874 роках і прийняв хрещення. Християнами стали і представники еліти. Спроба запровадити нову релігію наштовхнулася на опозицію місцевої язичницької верхівки, яка дуже швидко знайшла підтримку в особі варяг з Новгорода [32, с. 42-44]. Отже, ні про яке норманське завоювання не може йти мова. Фактично відбувся політичний переворот, в результаті якого до влади прийшов новий князь [101, с. 47-48]. При аналізі було виявлено, що у більш ранніх виданнях дана версія українських істориків подається тільки в підручниках Коляди І. [13, с. 126], Смолія В., Степанкова В. [20, с. 17]. Більшість сучасних видань авторів – Щупак І. [25, с. 23], Хлібовська Г. [23, с. 17]; [24, с. 24], Сорочинська Н., Гісем [22, с. 19] – відходять від авторського суб'єктивізму і подають учням для розгляду більше поглядів і думок істориків.

Похід Олега на Київ був зумовлений занепадом Волзько-Балтійського шляху, що призвело до обмеження торгівлі зі Сходом та припинило притік арабського срібла. За таких умов Ладога перетворювалася на другорядний центр. Оскільки місцеві ресурси були дуже обмеженими, тільки торгівля могла забезпечити процвітання краю і допомогти вижити її жителям. Для вікінгів східна торгівля також мала велике значення, бо завдяки їй відбувався притік скандинавського населення. Тоді правителі Ладоги звернули свої погляди на «шлях із варяг у греки», значна частина якого контролювалася Києвом. «Родич і племінник Рюрика – Аскольд, син Рагнара Ладброка, утвердився в Києві (Кунігарді), звільненому з допомогою його попередника Діра від хозарської залежності. Київський князь з часів Діра носив претензійний титул «кагана», щоби показати свою рівність з правителем хозар, якому раніше платив данину» [35, с. 99]. Дослідник Г.І. Магнер вважає, що у захопленні Києва князем Олегом надали допомогу угорські

племена, які ще у 60-х рр. IX ст. воювали з Діром та Аскольдом [69, с. 76-87]. Автори підручників про відносини князя з уграми відомостей здебільшого не подають. Причиною цього є недостатня кількість досліджень та невизначеність стосунків між київським каганом та кочовим народом.

Саме до Києва Олег переносить центр новоствореної держави. У 883 р. він приєднав землі деревлян, 884 р. підкорив сіверян, 885 р. змусив платити данину радимичів, а невдовзі розпочав війну з уличами і тиверцями. Можливо йому у боротьбі з довколишніми племенами допомагали угорці. Підкоривши племена вздовж «шляху із варяг у греки», Олег мусив зіштовхнутися із Хозарським каганатом, який на той час контролював шлях зі сходу через Нижню Волгу та Каспій [34, с. 206].

Про перший морський похід на Каспійське море князя Олега розповідає арабський історик і мандрівник Аль Масуді. Датується він 905-910 рр. Спочатку похід русів на острів Абесгун на Каспійському морі був досить успішним. Руські воїни, чисельністю близько 800 дружинників, спалили торговельний флот, пограбували каспійське узбережжя та захопили 910 р. місто Сарі. Та намісник Табаристану Абуль-Абас об'єднав свої війська із воїнами начальника міста Сарі і розбили дружину князя Олега, частину воїнів взявши в неволю. 912-913рр. Олег, за свідченням того ж таки Аль Масуді, знову повторив похід на Каспій, але з військом чисельністю 15-20 тис. дружинників. Вони пройшли через Керченську протоку до Азовського моря. Пообіцявши половину майбутньої здобичі, русичі безперешкодно перейшли через хозарські землі та р. Дон, перетягнули волоком човни до Волги і по ній спустилися до Каспійського моря. Тут вони пограбували прибережні міста, знищили мусульманську торгівлю в регіоні. Коли поверталися назад до р. Волги, навантажені здобиччю, мусульманська гвардія хозарського кагана у триденній битві розгромила руське військо, тільки 5000 з них врятувалися втечею вгору по Волзі. Однак і тут місцеві жителі знищили їх всіх. Отже всі спроби Олега закріпитись на Каспії, якщо такі були, результатів не дали [100, с. 64-65]. Щодо висвітлення активної

завойовницької політики князя Олега і його походів на Каспій в українських підручниках відведено тільки одне-два речення, в яких повідомляється, що такі події мали місце. Скоріш за все це пов'язано з відсутністю справді достовірних джерел, оскільки свідчення Аль Масуді та свідчення Кембриджського документа, багато дослідників вважають недостовірними, а другий документ взагалі фальсифікатом. Крім того, дані походи приписують князю Ігорю, оскільки особистість Олега є легендарною і домислом більш пізніх авторів документів і літописів.

Найбільшим досягненням князювання Олега вважається похід на Константинополь та договори з Візантією 907 р. та 911 р. Толочко П.П. та Толочко О.П. стверджують, що немає жодного візантійського джерела, в якому б говорилося про славетний похід Олега і вважають угоду 907 р. фікцією. При цьому чітко визнають реальність договору 911 р. [100, с. 62]. В результаті довгих суперечок було досягнуто компромісу, що похід 907 р. мав місце і закінчився перемир'ям, а потім почалися довготривалі переговори, які завершилися укладанням угоди 2 вересня 911 р. [110, с. 699-700]. А. Чернов звернув увагу на те, що в тексті договору дві сторони клянуться дотримуватись її хрестом і Троїцею. Це свідчить про те, що на момент укладання угоди Олег вже був християнином [110, с. 725-726]. Дослідник обґрунтовує свою гіпотезу твердженням арабського історика Тахіра ал-Марвазі (бл. 1120 р.), що русичі прийняли хрещення 300 р. хіджри, що відповідає 912 р. [110, с. 725-726]. В усіх підручниках з історії автори, посилаючись на «Повість минулих літ», розповідають про два походи князя Олега зі своїм військом 907 і 911 рр. та подається умови укладених договорів. Тільки у найновішому виданні підручника І. Щупака 2024 р. є згадка про похід 907 р. і вигідну торговельну угоду, яка була укладена аж у 911 р. [25, с. 31-32].

Щодо вірогідності походу 907 р. та розповіді про поставлення на колеса кораблів, які під вітрилами вирушили на візантійську столицю, можна навести паралелі з праці Саксона Граматика про вікінга Рагнара Ладброка,

який застосував часту практику вікінгів – витягування дракарів на берег та перетягування їх за допомогою катків по суші, щоб продемонструвати силу та здійснити психологічний тиск на противника. Олег був зацікавлений у переговорах з Візантією, оскільки не мав такої сили, щоб взяти столицю. Тому він застосував такий прийом, щоб спонукати противника до перемовин [35, с. 109].

Оповита легендами і таємниця смерті князя Олега Віщого. Князь-чарівник, «віща» людина, яка не випила піднесеного візантійцями отруєного вина і за це отримала дане прізвисько, але не змогла передбачити свою смерть. «Повість минулих літ» розповідає про смерть Олега у 912 р. від укусу змії, яка виповзла з черепа коня. Поховали його в Києві на горі Щекавиці. Згідно даних Новгородського Першого літопису, Олег помер від укусу змії в 922 р., але вже в околицях Ладogi, куди він переїхав після невдалого каспійського походу. Тут він і похований. Сам факт смерті від коня містить факт ворожого ставлення до Олега, як окупанта, насильника, підступного вбивці князя Аскольда. Адже згідно вірувань багатьох народів коняча голова має магічне значення, виконує роль захисту та приносить щастя. Смерть від власного коня не краща смерті від власного меча, яка настає як кара за скоєне вбивство [91, с. 240]. Також мотив відплати Олегові за те, що він узурпував владу і не бажав її віддавати законному спадкоємцю Ігорю має право на існування. Могли до смерті Олега бути причетні і волхви, для яких прийняття Олегом християнства означало втрату провідних позицій у суспільстві.

Смерть Олега під час походу проти Арабського халіфату 912 р. подається тільки у підручнику Панаріна О. 2024 рр. [16]. Автор І. Щупак [25] та Свідерський Ю. [19] подають дві версії: смерть від укусу змії, згідно літописної легенди, та можливу загибель князя під час Каспійського походу. У найновіших підручниках Власова В. [7] та Хлібовської Г. [24] згадується тільки про смерть Олега в 912 р., а причин не вказується. У всіх інших виданнях підручників від початку незалежності України подається літописна

згадка про пророцтво волхва і загибель від укусу змії. Свідерський Ю. у своєму підручнику 2007 р. вказує на переплетення правди і вигадки у народній пам'яті про князя Олега, прозваного Віщим. Збереглися легенди, перекази, билини, народні пісні, в яких Олег був відомим чудодієм, міг обернутися звіром, птахом, комахою. З упевненістю можна сказати про його два походи 907 та 911 рр. (на думку автора підручника), а роки народження, смерті, походження нації залишаються невідомі [19, с. 32].

2.3. Правління Ігоря та Ольги

Після смерті князя Олега у 912 р. Великим князем Київським стає Ігор, син норманського князя Рюрика. Такі відомості подає нам «Повість минулих літ». Цієї ж версії дотримуються автори всіх підручників історії часів незалежної України. Зазначається також, що Ігор – це реальна історична постать, про діяльність якої збереглося багато історичних джерел, на відміну від легендарного попередника князя Олега. Саме він започаткував династію Рюриковичів. Професор Толочко О.П. вказує, що в середині XI ст. митрополит Іларіон у «Слові про закон і благодать» лише до Ігоря Старого міг простежити князівську генеалогію Русі [100, с. 66].

М. Грушевський, посилаючись на свідчення джерел про те, що активна діяльність Ігоря припадає на 40-і роки X ст., висуває версію, що він став київським князем значно пізніше, ніж зазначено в Повісті, і в її хронології між Олегом та Ігорем є певна прогалина [44, с. 391]. Дослідник Л. Войтович, спираючись на думки М. Тихомирова та М. Намдарова, стверджує, що доцільно говорити про двох Ігорів: сина Рюрика, якого Олег усунув від правління та його тезку (можливо внука Рюрика). Така версія цілком пояснює пізнє народження Святослава [34, с. 211].

Ігор до 912 або 922 року перебував в тіні Олега. Про дату його народження і молоді роки відомостей майже немає. Згідно Никоновського літопису Ігор народився 865 р., а Татищев вважав найбільш вірогідною датою народження 875 р. [101, с. 57]. Виходить, що Олег фактично узурпував

владу, проголосивши себе опікуном при малолітньому Ігорю. Існує думка, що літописець спеціально приховав справжній вік Ігоря, зробивши з нього немовля, щоб узаконити право Олега управляти Руссю [78, с.14]. Однією із версій є така, що Олег правив Руссю, не маючи статусу князя, за підтримки місцевих київських еліт. Вони мали великий прибуток від торгівлі та вигідних угод з Візантією. І саме купецька верхівка усунула Олега від влади. Поштовхом до цих подій слугувало укладання договору 912 року, в якому Олег проголошував себе Великим Князем Русі. Це змінювало відносини між князем і місцевою елітою, посилюючи княжі владні повноваження. Тому цілком можливо, що частина київської торговельної верхівки, підтримала законного спадкоємця Ігоря, усунувши Олега від влади [76, с. 14-15]. О.П. та П.П. Толочки називають Ігоря співправителем Олега [100, с. 66]. Розповідаючи про похід 907 р. князя Олега на Константинополь, літописець зазначає: «Пішов Олег на греків, залишивши Ігоря в Києві» [5, с. 24]. Зважаючи на відсутність достовірних джерел та великої кількості версій щодо молодих років Ігоря, про них не згадують автори підручників. Хоча, варто було б звернути увагу на невідповідність літописних даних, на які вони найчастіше посилаються.

Зміною влади в Києві вирішили скористатися окремі підкорені племінні союзи, відмовляючись сплачувати данину та давати військо для походів. Про ці події згадується в майже в усіх підручниках, де князя Ігоря зображають як об'єднувача руських земель та особу, яка проводила активну політику посилення центральної влади. Першими відмовилися коритися новому князю деревляни, за ними – уличі. Тому Ігор 914 р. вирушає в похід проти деревлян, перемагає їх та накладає данину, більшу від Олега [5, с. 30]. З уличами боротьба тривала три роки і завершилася тим, що вони змушені були залишити Середнє Подніпров'я та перебраться в нижнє межиріччя Дністра й Південного Бугу. Автори підручників не вказують хронологію приєднання слов'янських союзів, акцентуючи увагу на князеві Ігорю як збирачу руських земель. Згідно даних Никонівського літопису похід князя на уличів відбувся

відразу після підкорення деревлян 914 р., а за Першим Новгородським літописом [3] Ігор пішов на уличів 940 р. також відразу після війни з деревлянами.

Згадують автори підручників і про боротьбу Ігоря з печенігами, які з'явилися біля південних кордонів Русі на початку його правління. З кочовиками було укладено мир і вони пішли до кордонів Візантії та Угорщини. Однак у 920 р. Ігор уже воював з печенігами, а 941 р. пішов походом на Візантію [5, с. 30]. Автори підручників по-різному визначають причини походу 941 р.: Пометун О. [17, с. 28], Хлібовська Г. [24, с. 29] пишуть про порушення Візантією торговельних угод, які були підписані ще за князювання Олега, Смолій В. [20, с. 20], Гупан Н. [10, с. 31] зазначають, що Візантія вела подвійну гру і, боячись посилення Русі, нацькувала на неї печенігів, а тоді почала порушувати торговельні умови. У більшості підручників причина не вказується, а просто, спираючись на свідчення Повісті, констатується факт походу. Дослідник Толочко П., посилаючись на твір Костянтина Багрянородного «Про управління імперією», робить висновок, що Візантія не бажала посилення Русі, тому намагалася зашкодити цьому шляхом печенізької загрози. У Києві не одразу розгадали підступність візантійців, і до 930-х років надавали їм військову підтримку. Тільки викриття підступної візантійської дипломатії змусило Ігоря розірвати відносини і розпочати похід 941 р. [101, с. 58].

Про похід князя Ігоря 941 р. в усіх підручниках говориться, що він був невдалим і руський флот був знищений «грецьким вогнем». Неоднозначне ставлення авторів підручників до наслідків походу 944 р. Більшість характеризує договір як не вигідний для русів, порівняно з угодою 911 р. Автори: Смолій В. в усіх виданнях свого підручника часів незалежності, Панарін О. 2024 р. подають тільки умови угоди, не даючи їй оцінки. У підручниках Гісема О. 2020 р. та Галімова А. 2024 р. стверджується, що укладена угода відповідала інтересам руських купців. Тільки один автор – Свідерський Ю. дає позитивну оцінку мирному договору з Візантією. При

цьому подається уривок з договору 907 р., при аналізі якого та порівнянні з угодою 945 р. можна зробити протилежний висновок. Професор Толочко П. зазначає, що «Русь за умовами нового політичного договору справді позбавлялася багатьох привілеїв, обумовлених договорами 907 і 911 рр.» [101, с. 60]. Однак цей же дослідник у новій праці із співавтором Толочком О.П. висуває версію, що ніякого походу 944 р. на Візантію не було, оскільки про це згадується тільки в Повісті, і є пізнішою комбінацією літописця, щоб пояснити, яким чином з'явився договір, який був вигідним для Русі. Адже в той час вони підписувались здебільшого тільки після військового нападу [100, с. 67]. Цієї ж думки дотримується український історик М. Грушевський. [44, с. 395].

Про походи на Закавказзя самого Ігоря з дружиною або тільки частини його війська, здебільшого варязьких найманців, у підручниках 2024 р. авторів Пометун О., Панарін О. взагалі не згадується скоріш за все через те, що про них не описує «Повість минулих літ». Гупан Н. зазначає, що похід Ігоря узбережжям Каспійського моря разом із союзними місцевими племенами відбувся 942 р. Руси захопили Албанію (територію нинішнього Карабаху на Кавказі), пограбували захоплені землі та зі значною здобиччю повернулися до Києва [10, с. 42]. Свідерський Ю., Дудар О., Хлібовська Г. говорять, що успішний похід на Закавказзя відбувся 943 р. Причиною цього було отримання можливості вигідно торгувати руським купцям на Сході. Версії, що військова кампанія Ігоря на Каспій відбулася вже після другого невдалого походу на Візантію 944 р., дотримуються Коляда І., Лях Р., Щупак І., Власов В., Гісем І. Причиною походу, як вказує Власов В., була угода з візантійцями 944 р., за якою князь змушений був надавати військову допомогу Візантії. [7, с. 32]. Авторський колектив під керівництвом Коляди І. взагалі пише про здійснення Ігорем походів на Закавказзя 914 та 944 рр. на прохання вірменських царів [13, с. 130]. Наявність таких різноманітних версій зумовлена відсутністю єдиною думки і у дослідників діяльності князя Ігоря. М. Грушевський, посилаючись на свідчення арабських письменників,

датує цей похід 945 р., а причиною – отримати здобих [44, с. 397]. Професор Толочко П.О. говорить, що Ігор здійснив похід на Закавказзя 944 р., щоб нейтралізувати союзника Візантії Марзубана, який очолював войовничих горців Південного Прикаспію [101, с. 60]. Дослідник Войтович Л. приходить до висновку, що такий похід міг відбутися тільки після укладення договору з Візантією, коли великій армії найманців необхідно було дати можливість поповнити свої доходи за рахунок військової здобичі, бо князю було дуже важко утримувати їх із власної скарбниці. Він також стверджує, що князь Ігор в цьому поході участі не брав, туди пішла тільки частина зібраного війська, здебільшого варяги, а інша частина залишилася. Саме вона спонукала князя до збору подвійної данини з деревлян, що і призвело до повстання цього племені та вбивства київського князя [33, с. 33-34].

Посилаючись на свідчення «Повісті минулих літ», всі автори підручників описують смерть князя Ігоря в 945 р. після його бажання зібрати більшу данину з деревлян. Серед причин такого рішення Ігоря в підручниках вказано військові походи, які вимагали утримання великого війська, особливо найманців, розбудова Києва та утримання князівського двору. Однак не акцентується увага на тому, що смерть князя настала на наступний рік після укладення не дуже вигідної угоди із Візантійською імперією, особливо для київських купців. У ній зазначалося, що купці замість печаток мусили отримувати тепер з рук князя грамоти, в яких чітко зазначалося кількість кораблів. Це посилювало контроль князівської влади за міжнародною торгівлею і не давало змоги купцям долучати до своїх караванів таємні додаткові кораблі і отримувати приховані прибутки. Крім того, в договорі не говорилося про безмитну торгівлю для русів, були введені обмеження на закупівлю дорогих тканин, зменшено відшкодування за втрачене майно та заборонено руським купцям зимувати у Візантії. Ці нові правила могли негативно вплинути на авторитет Ігоря та стати одним із факторів його вбивства. Деревляни розуміли, що київський князь втратив підтримку місцевої еліти і за його смерть ніхто мстити не буде [76, с. 15-16].

Не згадується також і воєвода Свенельд. Саме він та його дружина відіграли вирішальну роль у підкоренні сусідніх племен Ігорем. Будучи варягом та керівником варязького загону воїнів, найнявся на службу до київського князя та отримав за добре виконане завдання право збирати данину із земель уличів та деревлян, отримуючи великі прибутки. Саме через нарікання власних дружинників, що отроки Свенельда «нарядилися зброєю і одежею, а ми голі. Підемо, князю, з нами по данину, тоді ти здобудеш і ми» [5, с. 36], князь Ігор пішов у деревлянську землю і був вбитий. Проте про таку роль воєводи у поході Ігоря на деревлян здебільшого не вказується в підручниках, тільки Гупан Н. [10, с. 33] та Власов В. [7, с. 27] наводять уривок з літопису про спонукання князівських дружинників до походу за даниною. Отже князь порушив традицію, яка тоді вважалася правовою нормою – збирати данину раз на рік, а не двічі. Крім цього деревляни вже давно хотіли визволитися з-під влади Рюриковичів. Тому в процесі повстання Ігор був жорстоко вбитий. При цьому автори підручників вкотре переказують або цитують слова «Повісті». Тільки в підручниках Свідерського Ю. [19] та Власова В. [6] описана версія візантійського хроніста Льва Диякона з праці «Історія»: Ігор був взятий в полон деревлянами, він був прив'язаний до двох зігнутих дерев, які потім пустили і князя розірвало навпіл. Так закінчив своє життя великий князь, до життя і діяльності якого є досить багато запитань. Перше стосується досить пізнього сходження на княжий престол, будучи майже до сорока років малолітнім. Друге – відсутність інформації у джерелах про його діяльність протягом 20 років. Третє – народження сина Святослава у похилому віці, адже згідно з літописом Святослав народився 942 року. Тоді Ігорю було приблизно 67 років. Це пов'язано з тим, що в легендарних історіях перші засновники держави неприродно довго живуть і залишають малолітнє потомство [103, с. 74].

Після загибелі Ігоря і малолітство Святослава влада в Київській державі перейшла до його дружини Ольги. Про це вказується в усіх підручниках з

історії України. Хоча окремі дослідники зазначають, що Ольга узурпувала владу у досить дорослого сина. Оскільки Ольга в часи написання «Повісті» мала репутацію першої християнки, то літописець свідомо зменшує вік Святослава, стверджуючи, що дії княгині були вимушені, нав'язані обставинами [100 с. 78-79]. Існує думка, що повстання деревлян показало слабкість династії Рюриковичів і могло спричинити сепаратизм на півночі. Тому княгиня Ольга відправила сина до Новгороду. Іншою причиною такого кроку була неможливість забезпечити безпеку князя [77, с. 134].

Княгиня, очоливши державу, мусила показати, що вона здатна утримати владу не гірше чоловіка. В ті часи існував закон кровної помсти і хто його не дотримувався, вважався слабким. Тому Ольга, згідно звичаєвого права мусила помститися за смерть чоловіка. У «Повісті минулих літ» докладно описано чотири кроки розправи княгині над непокірними деревлянами, повернувши їх знову під владу Києва та обклавши даниною. Цей сюжет переказується або подається дослівно з літопису в усіх підручниках для 7 класу із захопленням, показуючи винахідливість, хитрість, мужність та волю княгині Ольги. Однак при цьому автори підручників, для створення позитивного ставлення до княгині Ольги та Ігоря, забувають або уникають висвітлення того моменту, що дружина мстилася за смерть свого чоловіка, який скоїв злочин проти деревлян [46, с. 122]. Також даний епізод викликає багато запитань. Як посмів древлянський князь свататись до київської княгині? Чому Ольга так жорстоко вчинила? Невже деревляни три рази підряд повелися на брехню і не здогадалися про пастку? Щодо першого питання, то існує припущення, що древлянський князь мав тісні родинні зв'язки з Кийовичами і тому після вбивства Ігоря вимагав свого по праву. Крім того, він також хотів добратися до княжича Святослава і впливати на нього або навіть вбити. Ця практика була досить поширена в середньовічній Європі [77, с. 134]. Окремі дослідники вважають, що розповідь літописця про помсту є легендою, запозиченою у скандинавських народів. Ігор загинув не на полі бою як воїн, здійснюючи подвиг, а ганебною наглою смертю. Така

смерть порушувала встановлені обряди та могла принести нащадкам загиблого біду та вразливість від ворожих сил. І щоб умилоstitи богів та відновити порушену гармонію, слід було задобрити богів, принісши їм жертву. Перша жертва була для богині підземного царства Хель, яка опікувалась померлими в мирний час. Для неї живцем закопано перше посольство деревлян у човнах. Друге посольство було спалене живцем на честь бога Тора, захисника встановлених законів, оскільки піддані вбили свого господаря. Вбивство п'яти тисяч деревлян на могилі Ігоря під час влаштованої тризни було жертвоприношенням богу військової магії, володарю Вальхали Одіну. Тільки після триразової жертви та спалення Іскоростеня можна було вважати, що добре ім'я князя Ігоря знову відновлене, внутрішня опозиція знищена, створено передумови для подальшої реформаторської діяльності княгині Ольги [59, с. 12]. Історик С. Плохій стверджує, що ця історія є натяком на слабкість вікінгів у Києві. Княгиня мусить застосовувати хитрість і вбити три групи посланців, потім спалює дощенту столицю деревлян, що було зовсім не обов'язковим, якби варяги мали незаперечну підтримку Києва [83, с. 57]. Отже княгиня Ольга розправилася з деревлянами на угоду київській еліті, підтримки якої так потребувала. Саме дві третини древлянської данини йшли у Київ, обходячи княжий двір [76, с. 17].

Ким за походженням була княгиня Ольга, яка очолила державу в часи, коли світом правили чоловіки? В підручниках про це не згадується, тільки Лях Р. 2000 р. вказує про походження княгині із Пскова. В «Повісті минулих літ» зазначається під роком 903, що Ігорю привели дружину із Пскова на ім'я Ольга [5, с. 24]. Хоча вже тут виникає суперечність, бо в підручниках Галімова А., Панаріна О., Гісема О., Сорочинської Н. вказується рік народження Ольги близько 910, тобто вона ніяк не могла одружитися і навіть бути засватаною за князя Ігоря, бо вона ще не народилася. Гупан Н. [10, с. 33], Пометун О. 2024 р. [17, с. 30], Хлібовська Г. [23, с. 22]; [24, с.30] стверджують, що Ольга була знатного походження, оскільки мала власний

двір у Вишгороді, її поважали бояри і дружинники Ігоря, які визнали її право на престол. В підручнику Коляди І. наводиться легенда про першу зустріч Ольги і княжича Ігоря на переправі через річку, тобто дівчина була дочкою простого селянина, однак була найкрасивіша і наймудріша серед усіх дівчат варязьких та руських [13, с. 133]. Цей же автор наводить версію сучасних йому істориків, які вважають Ольгу дочкою болгарських царів [13, с. 134].

Питання походження княгині Ольги в дослідженнях та в літописах досить неясне і остаточно не розкрито. Псковське походження княгині, яка, або була з простого роду, або походила з роду слов'янського князя Гостомисла, зазначене в літописах, було на руку володарям Московського царства, оскільки це давало змогу росіянам вважати її своєю. Поширеною є версія, що Ольга була дочкою Олега Віщого або одного із скандинавських сподвижників Рюрика, якому було надано бенефіцій у Пскові [32, с. 89]. Вчена Жук В.Н. висловила припущення, що княгиня походила з давньоболгарської правлячої еліти. Шлюб із болгарською царівною був на руку Русі, оскільки Болгарське царство було ворогом Візантійської імперії. Тому Олег привіз Ігорю болгарську царівну Єлену, яка прийняла на його честь ім'я Ольга, і цей союз тільки зміцнив стосунки двох країн [52, с. 8–11]. Не виключено, що Ольга була онукою Аскольда, сім'я якого була вивезена до Пскова, і шлюб з нею міг мати важливе значення для закріплення династії Рюриковичів у Києві [34, с. 215]. Відповідно, походження Ольги є важливим, бо жінку простого походження навряд чи взяли б за дружину спадкоємцю княжого престолу, та й навряд чи її визнали б рівноправною правителькою з тогочасними монархами.

Велику увагу приділяють автори підручників внутрішній політиці княгині Ольги. Проведення нею реформи щодо впорядкування данини, встановлення чіткого її розміру – уроків, та місця збору – погостів, поклало початок територіальному окресленню Руської держави, зміцненню влади київського князя та початок ліквідації плеємної автономії. На думку Толочків, реформи княгині Ольги, незважаючи на їх революційність, були

продовженням політики попередників. Данина все ще збиралась і її збували до Константинополя. Підтвердженням цього є поїдка Ольги до Константинополя після упорядкування збору данини [100, с. 81].

Щодо подорожі Ольги до столиці Візантії в підручниках всі автори погоджуються, що вона була. Однак немає однозначної відповіді коли відбулась ця подія. Щупак І., Галімов А., Сорочинська Н., Гісем О. зазначають дві дати – 946 та 957 рр. В усіх інших підручниках вказано одну дату. Спираючись на свідчення літописця, в усіх підручниках розповідається про хрещення княгині в імператорській столиці. Тільки Пометун О., Гупан Н. зазначають, що для зміцнення і централізації держави княгиня робила спроби замінити язичництво християнством. Тому вона прийняла хрещення і дехто з її оточення. З цього можна зробити висновок, що Ольга на момент приїзду до Константинополя вже була християнкою.

«Повість минулих літ» розповідає про поїздку Ольги до Константинополя під 955 р., була прийнята імператором Костянтином VII Багрянородним та прийняла хрещення. Саме прийняття хрещення вважають основною причиною візиту княгині Русі. Більш глибокі дослідження поставили питання, чи справді ця подія відбулася цього року, і чи Ольга вже була християнкою на момент відвідин. Сам Костянтин залишив твір «Про церемонії», в якому чітко зазначив дні тижня і числа прийому київської княгині, але не вказує роки. На підставі цього дослідники вияснили, що такий збіг за датами аудієнцій за часів правління Костянтина був тільки двічі – 946 і 957 рр. При цьому він, описуючи докладно саму зустріч, і словом не згадує про хрещення княгині, який відбувся за його участі і в його дворі. Також на користь хрещення Ольги в Києві ще до поїздки вказує факт присутності в її супроводі священика Григорія [100, с. 84]. М. Брайчевський, посилається на свідчення хроніки Продовжувача Регіона, під яким вбачають Адальберта з Тріра. Хроніст вказує, що хрещення Ольги відбулось в Константинополі за імператора Романа. Український історик вважає, що тут мається на увазі Роман I Лакапін, який вважався співправителем Костянтина. Він робить

висновок, що Ігор та Ольга охрестились ще після підписання угоди 944 р., однією із умов якої було навернення до християнства князя і княгині. Оскільки після підписання договору обидва керівники держави зникли з політичної арени, це ставило його виконання під загрозу. Тому Ольга вимушена невдовзі після смерті чоловіка вирушити до Константинополя, щоб заново врегулювати відносини з Візантією [32, с. 94]. На користь версії про поїздку 957 р. дослідники наводять перелік осіб, які були на прийомі з обох боків, записані в праці «Про церемонії». Там згадується син імператора Роман та його невістка, одруження з якою відбулось в кінці 950-х років. Крім того, подорож 946 р. в умовах війни з деревлянами виглядає абсолютно недоцільною та дивною [34, с. 217].

Однак у столицю Імперії ромеїв княгиню привело не бажання охреститися. У всіх підручниках зазначається, що метою відвідин Ольги Константинополя було поновлення торговельних угод 944 р. Автори І. Щупак та Г. Хлібовська у найновіших версіях підручників 2024 р. вказують ще бажання княгині одружити свого сина Святослава на дочці імператора. У підручниках 1991-2016 рр. не згадується про результати поїздки княгині Ольги, тільки пишеться про встановлення дипломатичних відносин між двома державами. У нових виданнях 2020 та 2024 рр. йде констатація факту, що домовленостей так і не було досягнуто, а у Н. Сорочинської та А.Галімова розказується про військову службу русів у візантійському війську за гроші та взаємну допомогу у війнах. Ще В. Смолій у версії підручника 2020 р. зазначає, що відносини з Візантією дещо погіршилися [21, с. 23]. Щодо посольства Ольги 959 р. до імператора Східно-Франкського королівства Оттона I та місію єпископа Адальберта 962 р., то в підручниках тільки згадується про ці події, однак причинами вказують християнізацію Русі та встановлення нових дипломатичних відносин. Тільки Н. Сорочинська вказує, що Ольга цим кроком хотіла натиснути на Візантію. Про провал місії Адальберта є відомості в версіях підручників 2020 та 2024 рр., причинами

невдачі були опір язичницького населення Русі та конфлікт між християнкою Ольгою та язичником Святославом [25, с. 37].

Саме невдоволеність княгині Ольги результатами поїздки до Константинополя було причиною місії до Оттона I. про це зазначають і Н. Полонська-Василенко [85, с. 155], П. та О. Толочки [100, с. 86], Л. Войтович [34, с. 218]. Про негативні результати місії до Імперії ромеїв розказує літописець, коли Ольга відмовилася передавати імператорським послам дари, про які було домовлено під час відвідин 955 р. [44, с. 404]. Орієнтація княгині на Західну Європу мало здебільшого дипломатичний характер, а невдачу пов'язують із язичницьким переворотом в Києві, коли до влади прийшов князь Святослав [34, с. 218]. М. Брайчевський пов'язує пошук нових партнерів із загостренням ситуації 956 р. в східній церкві. Тоді на зміну слабовільному Феофілакту приходить діяльний і суворий Полієвкт, який виступає за незалежність церкви від світської влади. Така політика очевидно не імпонувала рішучій і ладній княгині, і вона звернула свої погляди на Ватикан. А провал місії Адальберта пов'язують із приходом до влади імператора Романа II та нової церковної верхівки, що давало можливість знову налагодити відносини з Візантією [32, с. 99].

2.4. «Останній вікінг»: князь Святослав на сторінках підручників

У 964 р., після досягнення повноліття, київським князем став Святослав. Княгиня Ольга передала владу та водночас продовжувала керувати державою під час походів Святослава. Такої версії дотримуються усі автори підручників. Однак Лях Р., Темірова Н. у підручнику 2000 року зазначають 957 р. як дату початку правління князя Святослава [15, с. 120]. Вказуючи цю дату, автори підручника опираються на те, що в літописних текстах немає повідомлень про точний час переходу влади до Святослава або його управління державою взагалі. Говориться лише про початок військової діяльності. Оскільки Святославу на момент смерті батька Ігоря, згідно з літописними даними, було близько 3-5 років, він не зміг би орудувати списом

сидячи на коні. Скоріш за все йому на цей момент було 8-10 років, отже рік народження князя близько 935 р. Про це говорить тільки І.Коляда [13, с. 136]. Відповідно він стає повнолітнім приблизно 957 р. Також на момент смерті Святослава, якщо брати рік народження 942, йому виповнилось близько 30 років. А в цей час він залишає правити в Русі своїх синів, принаймні двоє з яких повинні бути повнолітніми. Виходить, що Ярополк і Олег почали виконувати князівські обов'язки, коли їм виповнилося 13 років і менше [32, с. 100]. Серед авторів підручників тільки А.Галімов [8, с. 33], Н. Сорочинська [22, с. 27] чітко зазначають рік народження Святослава – 931, при цьому дотримуються загальноприйнятої думки, що князю на момент приходу до влади було біля 30 років. А до цього часу він перебував у Новгороді. Вважають, що це була поступка місцевій верхівці княгинею Ольгою під час її поїздки на північ. В Новгороді Святослав був разом із своїм пестуном Асмудом, який виховав його ще більшим вікінгом, ніж усі його предки-нормани [34, с. 219]. Хоча у підручнику І.Коляди стверджується, що майбутній князь виховувався у Вишгороді, де проживала варязька дружина князя Ігоря [13, с. 137]. Відсторонення Ольгою сина від державних справ пояснює його нелюбов до Києва. Він так і не зблизився з боярською верхівкою, яка займала свої посади мало не спадково. Єдине, що цікавило Святослава, була військова справа [101, с. 63].

У всіх підручниках князя Святослава змальовують затятим язичником і наводять приклад з літопису, що «як же мені самому хреститися і перейти в іншу віру? А дружина моя стане насміхатися» [5, с. 44]. Та, згідно з дослідженнями, прихильники християнства мали великий вплив на державні справи в Києві, особливо після 944 р. за правління Ольги, яка досить міцно тримала владу в своїх руках [32, с. 102]. Допоки жила мати, Святослав виявляв до нової віри певну лояльність. Не охрестившись сам, він не заборонив це робити іншим. Тільки у підручнику І. Коляди зазначається, що Святослав брав участь у поїздки княгині Ольги до Константинополя, де

велися переговори про його шлюб із представницею імператорського двору. Проте даліше перемовин справа не пішла [13, с. 137].

Ставши Великим князем 964 р. Святослав збирає військо і вирушає в похід на схід до верхів'я Оки та Волги. Захоплює племена в'ятичів, які платили данину хозарам, завдає удару по Волзькій Булгарії і легко її підкорює. Після цього князь вирушає Волгою вниз, 965 р. вступає на землі Хозарського каганату, завойовує столицю Ітиль. Далі веде своє військо вздовж берега Каспійського моря до узбережжя Азовського, завойовуючи по дорозі місцеве населення. У гирлі річки Дон військо Святослава захопило місто-фортецю Саркел, підкорює північнокавказькі племена ясів і касогів. 966 р. знову приходить на землі в'ятичів, остаточно підкорює і накладає на них данину. Приблизно таку хронологію східного походу описують усі підручники. В них зазначається, що наслідком таких дій князя став занепад Хозарії, що відкрило печенігам шлях наступу на Русь. Інших наслідків походу більшість авторів не вказують, тільки Р. Лях [15, с. 121], О. Панарін [16, с. 43], В. Смолій [21, с. 23] зазначають, що руським купцям були забезпечені сприятливі умови для торгівлі на Сході та Півдні. Хоча Р. Лях не вказує про негативні наслідки даної військової кампанії. Також, тільки в підручниках Ю. Свідерського [19, с. 41] та О. Дудар [12, с. 24] є свідчення про те, що цим походом з Хозарським каганатом ще не було покінчено. Хозари продовжували нападати на руські землі, тому Святослав в 968 р. вирушив у другий похід проти Хозарського каганату, який закінчився його остаточною підкоренням. Скоріш за все, автори даних посібників посилалися на свідчення арабських джерел – географа Ібн Хаукаля, який перебував в Джурджані біля південних берегів Каспійського моря у 968-969 рр. і бачив там багато біженців з Хозарії, та Ібн Мукаддасі, який говорить про другий похід Святослава 968 р. з намови Візантії.

Як стверджує дослідник Л. Войтович, Святослав так і не зміг скористатися плодами цієї перемоги [34, с. 221]. Будучи втягнутим у війну на Балканах, він так і не зміг укріпитися в пониззі Волги і дозволив Волзькій

Булгарії швидко піднялись. Хозарський каган та рештки його підданих прийняли мусульманство і стали залежними від Хорезму. Київ зміг утримати за собою тільки Саркел (Білу вежу) та землі в'ятичів. Також досить неоднозначним є висновок про відкриття шляху кочовим народам, особливо печенігам, для набігів на Русь. Варто пригадати події з життя князя Ігоря. Саме за часів його правління в південних степах з'являються печеніги, з якими князь укладає мирну угоду, а в 920 р. знову з ними воює. Крім того, печеніги у поході Святослава проти Хозарського каганату були його союзниками і брали участь у захопленні міста Ітиль.

Щодо Болгарських походів князя Святослава, то у авторів підручників простежуються певні суперечності щодо визначення часу першого. У більшості посібників вказується 968 р. Однак у І. Коляди, В. Власова та В. Смолія перший похід на Балкани почався у 967 р. Далі всі автори єдині у своїй розповіді про розгром болгарського війська під Доростолом, захопленні 80 міст, обранні міста Переяславець на Дунаї новою столицею, де розмістилася середина його землі. Причиною даної військової операції І. Коляда вважає прагнення київського князя зміцнити позиції держави на Дунаї та побудувати велику і сильну державу слов'ян під носом Константинополя [13, с. 140]. Ю Свідерський стверджує, що Святослав сам втягнувся у затяжну війну між Візантією та Болгарією [19, с. 42]. В усіх інших авторів сказано, що князь вирушив у похід на допомогу візантійцям. Тобто, ромеї найняли русів, щоб перемогти свого ворога. Однак прагнення руського князя осісти в Подунав'ї дуже не сподобалась візантійцям, які підмовили печенігів напасти на Київ. Саме на візантійський фактор вказують у своїх підручниках А.Галімов, О. Панарін, О. Гісем, В. Смолій, О. Пометун. Інші ж просто пишуть про печенігів, які, дізнавшись, що Київ залишився без князя, вперше підійшли до міста і взяли його в облогу. Оборонці міста, де перебувала і княгиня Ольга з синами Святослава, мужньо оборонялися та сили були нерівні. Олин хлопець вирішив врятувати обложених. Знаючи добре печенізьку мову, він без перешкод пройшов через табір ворога,

кинувся в Дніпро, переплив на його другий бік та привів підмогу. Цю розповідь, зафіксовану в «Повісті минулих літ» переказують Р. Лях, Ю. Свідерський та І. Коляда. Останній з них дотримується літопису і говорить про те, що печенігів від Києва відігнав чернігівський воєвода Претич, який зі своєю дружиною вирушив на допомогу киянам. Печеніги подумали, що то йде сам князь Святослав, відступили від міста [13, с. 41]. Р. Лях же стверджує, що хлопець повідомив князя про скрутне становище в Києві. Святослав, почувши погану звістку, спішно покинув Болгарію і врятував столицю [15, с. 121]. Ю. Свідерський вміщує уривок з «Повісті» про юнака, що врятував Київ від печенігів. У всіх найновіших виданнях підручника автори не говорять про мужнього киянина [19, с. 44].

У літописному джерелі зазначено, що після того, як воєвода Претич прогнав печенігів, «послали кияни [гінця] до Святослава, говорячи: «Ти, княже, чужої землі шукаєш і дбаєш [про неї], а свою полишив. Нас же мало не взяли печеніги, і матір твою, і дітей твоїх. Якщо ти не прийдеш, не оборониш нас, — то таки нас візьмуть. Чи тобі не жаль отчини своєї, і матері, що стала старою, і дітей своїх?» Це почувши, Святослав швидко сів на коней з дружиною своєю, і прибув до Києва, і цілував матір свою, і дітей своїх, [і] журився тим, що сталося од печенігів. І зібрав він воїв, і прогнав печенігів у поле, і було мирно» [5, с. 48-49]. Саме так описують події І. Щупак, Ю. Свідерський, Р. Лях, О. Панарін. Інші автори зазначають, що саме Святослав зі своїм військом поспішив на допомогу жителям Києва.

Історики та дослідники більш детально намагалися в'яснити, чому Святослав після вдалого походу на Схід, не до кінця знищивши Хозарський каганат та остаточно не закріпившись тут, вирушив в похід на Балкани проти Болгарського царства. П.Толочко зазначає, що походи Руського князя на Волзьку Булгарію, Хозарію становили для Візантії небезпеку, оскільки русичі наближалися до кордонів їхньої імперії. І тому візантійська дипломатія зробила все, щоб посварити князя з одним із сильних сусідів, зокрема Болгарією. Для цього Святославу зробили пропозицію, від якої той

не міг відмовитися: дали йому 15 кентинаріїв золота (близько 455 кг). Та історик вказує, що справжні наміри князя так і залишаються не з'ясованими. Візантійські історики Лев Диякон та Іоанн Скіліца висловлюють свої думки щодо завдань походу, які ставив перед русами візантійський імператор Никифор Фока. Перший зазначає, що гроші були заплачені, щоб русичі захопили всю Місію (Болгарію), інший – Святослав мав тільки виступити проти болгар [100, с. 89]. Дослідник Л. Войтович пише, що Візантія вважалася союзником Болгарії і платила їй данину. Це було звичним для візантійської дипломатії, оскільки війна обходилась би значно дорожче. Однак болгарський цар Петро підписав мирну угоду з угорцями, які часто нападали і грабували візантійські володіння, а також у 965 р. відправив посольство до двору німецького короля Оттона I. Візантію це насторожило і вона вирішила покарати болгар. 968 р. син херсонеського протевона Калокір вирушив до Києва, щоб схилити князя Святослава до походу на Болгарію [34, с. 223]. «... Василевс Никифор вирішив, що не слід вести непідготовлене військо небезпечними місцями і допустити, аби місяни перебили воїнів, мов худобу. Стверджують, що ромеї часто зазнавали поразок в тіснинах Місії й піддавалися повному знищенню. Таким чином, він вирішив не наражати на небезпеку [своїх людей] у непрохідних і небезпечних місцях. Тому він відкликав військо і повернувся у Візантію. Потім, звівши в гідність патрикія Калокіра, мужа палкої вдачі і в усіх відношеннях гарячого, він відрядив його до тавроскіфів, яких в просторіччі зазвичай називають росами, з наказом розподілити між ними надане йому золото, кількістю близько п'ятнадцяти кентинаріїв, і привести їх у Місію з тим, щоб вони захопили цю країну» [2]. Візантійський історик стверджує, що Патрикій Калокір мав і свої інтереси: за допомогою Святослава здійснити державний переворот і самому стати василевсом.

Історик П. Сохань стверджує, що Святослав був добрим дипломатом. Правильно оцінивши ситуацію, князь прийняв пропозицію походу на Балкани, переслідуючи власні цілі. Він прагнув не допустити посилення

Візантії за рахунок Болгарії та водночас був не проти закріпитись в регіоні, який знаходився на перетині важливих торговельних шляхів. Попри те, що багато болгар були вороже налаштовані проти язичника Святослава і його воїнів, після вступу руського війська на територію Болгарії, місцеве населення почало воювати з русами проти греків. Також князь ставив перед собою завдання не завоювання Болгарії, а закріплення за собою району Добруджи та гирла Дунаю, щоби здійснювати контроль над торгівлею з греками [97 с. 542].

Дослідник Павло Правий взагалі висуває релігійну причину походу князя Русі на Балкани [87, с. 240]. Він вважає, що «під скіпетром Великого князя Київського, кагана русів Святослава починається об'єднання практично всіх (окрім, природно, грецької) гілок східного християнства: Кирило-Мефодіївського (болгарського) обряду; Православної митрополії Херсонесу; монофизитської та богумільської «ересей», а також «руської віри» [87, с. 239]. Скоріш за все, нацьковуючи русичів на болгар, візантійський імператор ставив перед собою завдання відволікти князя від остаточного знищення Хозарського каганату. Адже остаточна загибель каганату була не вигідна Константинополю, тому що зникала противага Русі, яка постійно зміцнювалась [87, с. 240].

Досить неоднозначно констатують різні дослідники факт нападу печенігів на Київ в розпал балканської кампанії 968 р. П.О. Толочко та П.П. Толочко дотримуються літописної версії: за намовою візантійців печеніги напали на Київ, оскільки Святослав перестав дотримуватися умов початкового договору, і тому в такий спосіб намагалися відвернути увагу князя від Болгарії. Ситуація у Києві виявилася дуже скрутною і тільки термінове повернення Святослава врятувало місто [100, с. 90-91]. Л. Войтович зазначає, що зимою 968-969 рр. візантійські послы вирушили до печенігів, а вже навесні 969 р. печеніги взяли в облогу Київ. Воєвода Претич уклав з печенігами перемир'я, однак загроза повторного нападу нікуди не зникла. Тому Святослав змушений був повернутися додому і домовитися з

печенігами про мир, забезпечивши собі тил [34, с. 224]. П. Кралюк [64, с. 31], аналізуючи розповідь літописця про героя-рятівника Києва, доходить до висновку, що печеніги мало чим зовнішністю відрізнялися від киян і до цього мали міцні торговельні відносини з русичами, бо хлопчина добре знає печенізьку мову. В «Повісті минулих літ» печенігів здебільшого зображено як ворогів Русі, які саме цього року чи не вперше прийшли на руські землі.

П. Правий, аналізуючи літописні свідчення, висуває версію раптового повернення князя Святослава до Києва та ще й з більшою частиною війська, що негативно вплинуло на результати першого Балканського походу. Адже печеніги вже відійшли від Києва, загроза минула. Він вважає, що у Києві розпочався переворот на чолі з воєводою Претичем, який був представником місцевих слов'ян на противагу русам, які походили з півночі і займалися тільки військовою справою [87, с. 270].

Святослав змушений був залишитись у Києві для вирішення внутрішніх справ, оскільки княгиня Ольга була хворою і невдовзі померла. Щоб уникнути повстань в землях, які були приєднані до Києва, він поставив там намісниками своїх синів замість племінних князів. Саме Святослав поклав початок монархічному правлінню на Русі, коли вся влада в державі знаходиться в руках однієї династії. Про проведену адміністративну реформу згадується у підручниках Р. Ляха, І. Коляди, Ю. Свідерського, А. Галімова, О. Панаріна, В. Власова та О. Гісема. Як свідчить П. П. Толочко, Святослав хотів повернутися до Переяславця на Дунаї та не мав наміру повертатися взагалі до Києва. Саме це бажання зумовило провести такі зміни в державі. [100, с. 91]. Дослідник Л. Войтович також дотримується думки, що Святослав, оголосивши про перенесення своєї столиці на Дунай, зіткнувся з опозицією руської знаті, тому змушений був піти їм на поступки та поставити своїх синів як удільних князів [34, с. 224].

Щодо другого дунайського походу Святослава автори підручників сходяться на думці, що він розпочався 969-970 рр. Досить коротко про основні події цього періоду розповідають А. Галімов, О. Панарін, Н.

Сорочинська, Р. Лях та В. Смолій: Святослав воював вже не тільки проти болгар, а колишніх союзників – візантійців. Вирішальна битва відбулася 971 р. під Доростолом, в О. Панаріна – під Адріанополем. Тут русичі були взяті в облогу і вимушені були погодитись на мир, за яким зобов'язувались ніколи більше не нападати на Візантію, а ставали її союзниками, відмовлялися від Болгарії та Криму. У свою чергу імператор відпускав військо Святослава зі зброєю безперешкодно до Києва і забезпечував харчами на зворотній шлях. Докладніший опис подій: завоювання Святославом східної Болгарії та міст у Фракії та Македонії, битви під Доростолом, цитування промови Святослава перед битвою подають Н. Гупан, Ю. Свідерський, О. Гісем, В. Власов. Утвердження Святослава в Болгарії восени 969 р., прихід до влади у Візантії нового імператора Івана II Цимісхія, похід русичів на Константинополь та підписання перемир'я, поширена розповідь про події під Доростолом описується у підручниках І. Коляди, І. Щупака, О. Дудар. Остання також наводить інформацію, що під час наступу армії Іоанна II Цимісхія на Болгарію триста візантійських кораблів з «грецьким вогнем» перекрили гирло Дунаю, щоб блокувати флот Святослава від моря [12, с. 26].

Підписавши мирну угоду з Візантійською імперією, Святослав із великою здобиччю повертався до Києва. Перезимувавши біля дніпрових порогів, виснажене голодом та холодом, руське військо зазнало нападу печенігів, підкуплених візантійцями. У битві 972 р. на одному з дніпровських островів Святослав загинув. З його черепа печенізький хан Куря зробив чашу з написом «Чужого шукаючи – своє загубив». Так описують загибель князя всі автори підручників. Тільки А. Галімов та І. Щупак не згадують про візантійський слід у подіях, що спричинили смерть Святослава. А у підручнику О. Гісема, посилаючись на свідчення літопису, говориться, що печенігів попередили переяславці, якою дорогою буде повертатися додому руський князь з нечисленною дружиною та військовою здобиччю [9, с. 21].

Серед науковців поширена думка про те, що саме візантійці попередили печенігів про повернення Святослава через Дніпро. Хоча у «Повісті минулих

літ» сам літописець вказує, що «перяславці послали до печенігів сказати: Ось іде мимо вас на Русь Святослав з невеликою дружиною, забравши у греків багато добра і полонених без ліку» [5, с. 56]. Цієї думки дотримується і Л. Войтович, який зазначає, що болгари, жителі Переяславця, вирішили помститися русичам за репресії, тому просили печенігів знищити київського князя [34, с. 227]. Однак дослідник П. Правий на основі докладного аналізу літопису та візантійських джерел робить висновок, що перяславці – це жителі Переяслава, який знаходився в Русі. А зробили це вони тому, що не бажали повернення Святослава, який вирішив після передачі влади синам осісти в сіверських землях з центром в Переяславі. Місцевій же знаті не подобалась така ідея, вони сподівалися після смерті князя поборотися за власну незалежність з його синами [87, с. 416].

Незважаючи на визначні військові походи та оспівування в піснях, «останній вікінг» на київському престолі Святослав Ігорьович не добився нічого, крім згадки підсумків своєї діяльності: «А всіх літ князювання Святослава було двадцять вісім» [5, с. 56]. За час його правління могутня держава, яку він намагався розширити за допомогою військових походів, була ослаблена і поділена між синами.

Зі смертю князя Святослава закінчується «доба вікінгів» в історії Русі. Цей період який тривав від зародження Русі до 972 р. залишив багато питань через малу кількість відомостей про події тих часів.

Проблема походження Руської держави у творах істориків та її трактування в підручниках з історії часів незалежної України не має чіткої концепції й містить різні погляди. Якщо на початковому етапі нашої незалежності більшість дослідників у висвітленні історії середньовічної України дотримувалися автохтонної теорії, то на початку XXI ст. переважали вже прихильники норманської. У сучасних підручниках з історії України для сьомого класу авторами підручників згадується про вплив варягів, але все ж в більшій мірі вказується на самотність становлення Руської держави.

Часи правління перших правителів Русі, які вважалися або варягами, або їх прямими нащадками - Олега, Ігоря, Ольги, Святослава – характеризуються значним розширенням території Київської держави, зміцненням влади Великого князя та підпорядкуванням йому місцевих правителів східнослов'янських князівств. Здебільшого цей процес відбувався із застосуванням сили, тільки часи правління княгині Ольги відзначалися мирними перетвореннями. Для їхньої зовнішньополітичної діяльності було притаманне бажання зміцнити авторитет Русі та поширити її вплив на політичні процеси.

Шкільні підручники в основному висвітлюють цю добу, спираючись на «Повість минулих літ», мало звертаючи увагу на сучасні історичні дослідження. Тільки деякі автори найновіших підручників подають свіжі відомості щодо даного періоду.

РОЗДІЛ 3

ХРИСТИЯНСЬКА РУСЬ: ПОЛІТИЧНІ ТА КУЛЬТУРНІ ТРАСФОРМАЦІЇ ДЕРЖАВИ У ВИСВІТЛЕННІ ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКІВ

3.1. Володимирове хрещення

Після загибелі князя Святослава в руській державі ситуація значно ускладнилась. Маючи трьох синів, Святослав посадив їх князувати в провідних містах Русі: Києві, Овручі та Новгороді. Смерть батька спричинила війну між Ярополком та Олегом, а пізніше – між Ярополком та Володимиром. У всіх досліджуваних підручниках автори стверджують, що саме найстарший брат розпочав війну, бо молодші не хотіли йому коритися, і він вирішив усунути братів. Під час походу на Древлянську землю Олег загинув у битві. О. Панарін пише, що Олег загинув, тікаючи з міста [16, с. 47]. Однак, у підручнику в співавторстві з В. Власовим уточнює: Олег рятувався втечею та хтось його штовхнув з моста в урвище [6, с. 40]. Майже ніхто не згадує про причину міжусобної боротьби, тільки В. Смолій подає інформацію, що все почалось через відсутність чіткого закону про престолонаслідування [21, с. 35]. Як стверджують О.П. та П.П. Толочки, дії Святослава щодо призначення своїх синів намісниками не були реформою. Згідно з порядком родового наслідування, кожний представник князівського дому мусив після досягнення певного віку отримати князівський стіл. Та якими мають бути відносини між князями, він не встановлював, і верховенство київського князя визначалося лише традицією, зумовлену його старшинством. Для підпорядкування старшому брату інших родичів, йому доводилось фізично усувати інших князів, бо допоки вони живі, то є потенційними претендентами на київський стіл [100, с. 96-97]. А у підручнику О. Дудар [12, с. 34] зазначається, що до виступу проти братів, щоб стати одноосібним правителем, Ярополка підштовхнув воєвода Свенельд, який служив Рюриковичам ще віддавна за часів Ігоря, Ольги та Святослава. Це твердження спирається на свідчення літописця: «Коли

Свенельдич, на ймення Лют, вийшовши якось із Києва лови діяти, гнав за звіром у лісі, узрів його Олег і спитав: «Хто се є?» І сказали йому: «Свенельдич». І, напавши, він убив його, бо й Олег діяв був лови. І через це постала ненависі межі ними, Ярополком і Олегом, і завжди мовив Ярополкові Свенельд, хочаби відомстити за сина свого: «Піди на брата свого і візьмеш ти волость його один» [5, с. 57]. Як стверджує дослідник Л. Войтович, «... між обома князівствами вже тривала напруженість і Олег тримав на кордонах військо. Лют був потрактований як розвідник, а може так воно і було насправді, а потім для оправдання своїх дій офіційний Київ висунув версію про полювання. І все ж розправа з Лютом застала Київ зненацька. Інакше неможливо пояснити, чому війна з древлянами розпочалася тільки у 977 р.» [34, с. 228-229]. Тут дослідник робить висновки на основі літописних даних, згідно з якими боротьба між Святославичами розпочалась 977р. Та у всіх підручниках говориться про те, що міжусобиці розпочались відразу після загибелі князя Святослава і тривали майже вісім років. Тобто, у навчальних книгах, які здебільшого опираються на свідчення «Літопису», не вважали за потрібне вказати на цей момент і чомусь розтягнули війну на довший проміжок часу.

Ще однією з причин боротьби між синами князя Святослава у посібнику І. Коляди визначено те, що Ярополк був християнином і проти нього виступила місцева язичницька верхівка, яка вирішила підтримати Володимира. Цілком зрозуміло, що після смерті Святослава, за вплив на спадкоємців боролись різні придворні угруповання. Серед них була і група християн, які складали давнє оточення княгині Ольги. Та більшість дослідників стверджують, що Ярополк ніколи не був християнином, однак був до них милостивий.

Легендарною вважають постать дядька князя Володимира по материнській лінії Добриню. І тому у підручниках про нього здебільшого не згадується. Тільки І. Коляда описує літописний епізод, в якому Добриня рекомендує новгородським людям, які прийшли просити собі князя, особу

Володимира. Так він із своїм дядьком у 970 р. опиняється в Новгороді. [48, с. 146]. І ще у підручнику Г. Хлібовської Добриня описується як мудрий радник та основна підтримка молодого княжича [23, с. 40]. Однак навряд чи можливо, щоб малолітня дитина без допомоги доброго наставника могла здійснювати управління окремою територією. Адже за свідченнями дослідників, Володимир народився не пізніше 963 р. і на момент переїзду до Новгорода заледве мав 7-10 років [34, с. 232]. Добриня, отримавши новину про смерть Олега Святославича бере свого князя і вирушає з ним до Швеції. Тут він шукає підтримки місцевого конунга Олафа Еріксона і закріплює її шлюбом свого підопічного і донькою шведського правителя Оловою-Алогією [36, с. 99]. Навесні 979 р. Володимир з дядьком та шведськими вікінгами повертається в Новгород і починає готуватися до війни з Ярополком.

Щодо місця початкового правління майбутнього великого князя Русі є певні протиріччя. Адже перша згадка про Новгород датується 1044 роком і навіть археологічні експедиції не змогли знайти культурні шари VIII–IX ст. Багато істориків ототожнюють Новгород з селищем на Славні, Рюриковим городищем, або з Ладогою. Спираючись на дослідження скандинавських саг та таттр, коротких новел-переказів, які потім служили основою для саг, Л. Войтович висуває версію, що Хольмгар, який часто згадується у скандинавському епосі, знаходився в Гнездовому на річці Касплі, де закінчувався волок в Дніпро. Воно на X ст. було добре укріплене, мало площу 16 га і тут збереглося багато варязьких пам'яток.

Збираючись у похід на Київ, Добриня звертається за допомогою до полоцького князя Рогволда. Цей союз мав бути скріплений шлюбом між Володимиром і Рогнедою Рогволдівною. Однак полоцька княжна відмовила новгородському княжичу, оскільки бажала вийти за Ярополка. Вона вибрала київського князя, обізвавши Володимира сином рабині, натякаючи на його низьке походження. Тоді Добриня захопив Полоцьк. Рогволда із синами було вбито, а Рогнеду силоміць видали заміж за Володимира. Так описують

подальші події у навчальних посібниках І Коляда [13, с. 146-147] та Ю. Свідерський [19, с. 62]. Також І. Щупак [25] побіжно згадує про захоплення Полоцького князівства. У всіх інших досліджуваних підручниках про цей епізод не повідомляється.

Ярополк, намовлений воєводою Блудом, втікає до Родні поблизу Канева, де був вбитий двома варягами за намовою Володимира. Так 980 року Володимир став одноосібним правителем Київської держави. Однак у підручнику І. Коляди зазначено іншу дату – 11 червня 978 р. Проаналізувавши «Повість минулих літ», О.П. Толочко стверджує, що ця дата вираховується відповідно до даних автора літопису: «... од першого року [життя] Святославового до першого року [княжіння] Ярополкового 28 років. Ярополк [Святославич] княжив 8 літ, Володимир [Святославич] княжив 37 літ, Ярослав [Володимирович] княжив 40 літ. Тому-то від смерті Святославової до смерті Ярославової 85 літ, од смерті Ярославової до смерті Святополкової 60 літ» [5, с. 16]. Знаючи точну дату смерті князя Володимира, можна вирахувати час початку його київського княжіння – 978 р. Цю ж дату вказує і Яків Мніх, чернець Києво-Печерського монастиря, який жив у другій половині XI ст. [100, с. 102].

Ставши правити в Києві, Володимир продовжив політику своїх попередників щодо розширення території. Протягом 981-984 рр. князь приборкав повсталі племена в'ятичів, радимичів, білих хорватів та змусив їх платити данину. Цього ж 981 р. київський володар, як стверджують майже всі автори досліджуваних підручників, захопив у боротьбі з поляками Червенські міста: Белз, Перемишль, Волинь, Червень. Дослідник А. Юсипович, проаналізувавши ряд писемних джерел, стверджує, що ця дата є вигадкою літописця, який дещо знав про польсько-руське суперництво за прикордонний регіон і тільки відображає процес розширення Русі на захід. Скоріш за все за правління князя Володимира Святославича тривав конфлікт з поляками, який завершився аж у 992 р. втратою Червенських міст польською династією П'ястів. Автор праці також доводить, що ці землі

перейшли до Русі в результаті угоди між Болеславом Хоробрим і Володимиром Святославичем, які створили коаліцію проти печенігів. Також археологічні дослідження червенського валу, проведені 2014р. М. Волошиним та Т. Дзеньковським, засвідчують, що вони не були знищені на рубежі X-XI ст. Відповідно, місто було зайняте або в результаті складення зброї захисниками без боротьби, або після укладення миру та подальшої співпраці двох володарів. А Червенські міста стали компенсацією за військово-політичну підтримку, що дуже часто практикувалося в часи середньовіччя [118, с. 63].

У підручнику І. Коляди є згадка, що після смерті Ярополка та захоплення Києва Володимиром, його варязька дружина відмовилася коритися князю і почала вимагати гроші та пограбування Києва за надану допомогу. Володимир вирішив цю проблему, роздавши частині варяг землі, а основну частину найбільш бунтівних спровадив на військову службу до Візантії [13, с. 147].

Розширивши кордони держави, князю необхідно було поширити свою владу на всі землі. Для цього він розпочав реформи. Важливою для зміцнення держави автори підручників називають адміністративну реформу. Суть її полягає в тому, що замість незалежних місцевих правителів із племінної знаті великий князь поставив посадників – у великих містах почали правити його сини або довірені бояри. Відповідно виник новий поділ держави на землі відповідно до головних міст. Намісники від імені київського князя управляли довіреними їм територіями, збирали данину, здійснювали суд. Таким чином відбувся перехід від родоплемінного поділу держави на територіальний. В результаті було зламано сепаратизм племінної верхівки, влада зосередилася в руках одного князівського роду. Відтоді Русь стає справді об'єднаною державою. Однак Ю.П. Мателешко вважає, що посадження синів у великих містах правителями в плані централізації – це крок назад, «так як сини в силу свого родового статусу були більш самостійними, ніж мужі, до того ж після

смерті батька вони перетворювались в цілком самостійну силу, що ще більше децентралізовувало державу» [71, с. 72].

Володимир також зміцнив кордони держави. Після ослаблення і занепаду Хозарського каганату в північнопричорноморські степи масово переселилися печенізькі орди. Зі степу вони здійснювали руйнівні набіги на прикордонні Руські міста й навіть доходили до Києва. Ці напади супроводжувалися вирізаннями цілих сіл і міст, великою кількістю полонених. Через це прикордонні до степу території обезлюднювалися, тим самим віддаляючи ще далі кордони руської держави. Для захисту південних земель Володимир наказав збудувати цілу систему оборонних укріплень, які склалися з великих насипних земляних валів, глибоких ровів та низки фортець, які отримали назву «змієві вали». З цією реформою пов'язана і містобудівна політика князя. Система новостворених міст на півдні забезпечували захист прилеглих територій. Була проведена військова реформа. Замість найманців-варягів у княжому війську служили «мужі кращі» з усіх союзів слов'янських племен. Дружинникам за службу надавали земельні наділи.

Володимир Святославич почав карбувати власні монети – златники і срібники. Було впроваджено перший єдиний для всієї держави усний збірник законів «Устав земляний», впорядковано судовий процес.

Та найбільш важливе значення для Русі-України мала релігійна реформа, яка мала ще більше зміцнити і централізувати державу. В усіх підручниках автори розповідають про спробу створити князем Володимиром єдиний язичницький пантеон. Він наказав поставити в Києві дерев'яні ідоли верховних божеств окремих племен: Перуна, Стрибога, Даждьбога, Хорса, Смаргла і Мокоші. Але дана спроба об'єднати ідеологічно всі слов'янські землі успіху не мала. Кожне слов'янське плем'я продовжувало вшановувати головного бога своєї землі. Язичництво не тільки роз'єднувало, а й протиставляло Русь іншим європейським державам. Згідно літописній легенді, Володимир прикликав до себе представників найбільших релігій. Вислухавши їхні розповіді про вірування їхніх народів, розіслав знатних

дружинників до цих земель, щоб вони на власні очі переконалися у правдивості різних вір [5, с. 67-70]. Цю легенду переповідає І. Коляда [13, с. 156], В. Смолій [21, с. 39] та О. Панарін [16, с. 49]. Однак останній зазначає, що дана легенда не може бути достовірною, оскільки «подібні сюжети про вибір віри відомі в оповідях про інших володарів». Крім того, «християнство побутувало в Русі на той момент уже близько ста років. Тож ця релігія чужою не була точно» [16, с. 50]. У підручниках І. Щупака [25, с. 47] та О. Дудар [12, с. 37] зазначається, що князь здійснював вибір між трьома монотеїстичними релігіями: мусульманством, юдаїзмом та християнством.

Як стверджує історик Михайло Брайчевський, Володимир Святославич здійснив останній антихристиянський терор на Русі на противагу позиції християнина Ярополка. Адже Володимир очолював антихристиянське угруповання, яке допомогло йому захопити владу. Створивши язичницький пантеон Володимир, на думку дослідника, визначив головним богом Перуна, бо він був божеством, якому поклонялися в Новгороді. Саме за допомогою новгородської верхівки князь захопив владу. Крім того, Перун був прототипом скандинавського бога Одина, який був покровителем варязької дружини. Та цей крок виявився необережним, бо поставив київських жерців, для яких головним був Даждьбог, в опозицію до новгородських. Крім того, масові явища людських жертвоприношень спричинили виступи та заворушення. Тому Володимир зрозумів, що язичництво вже своє віджило, і відправивши варяг до Візантії, князь звернувся до монотеїзму [32, с. 112-113].

Основним приводом до хрещення стали події 988 р., які розгорнулися довкола візантійського м. Херсонес в Криму (в літописах називають Корсунем). У всіх досліджуваних підручниках розповідається про даний похід князя до Криму, спираючись на свідчення літописця. Варто зауважити, що про події, які передували даній військовій кампанії, не згадують у своїх найновіших посібниках О. Пометун, Г. Хлібовська, В. Власов, В. Смолій. Серед більш ранніх видань - Н. Гупан, Ю. Свідерський, І. Коляда. У

підручнику Р. Ляха 1995 р. [14] також немає згадки про події 987 р., та вже в наступному перевиданні 2000 р. [15], як і в інших досліджуваних посібниках розповідається, що у Візантії спалахнуло повстання проти імператора Василя II Болгаробійця. Він попросив допомоги у князя київського. Володимир прийшов на заклик, допоміг придушити повстання. Однак, за це вимагав одруження на сестрі імператора Анні. Та візантійці своїєї частини угоди не виконали і відмовилися видавати принцесу за правителя-варвара, до того ж язичника. Тоді руський князь 988 р. вирушив походом на Херсонес (Корсунь) у Крим, захопив його, як стверджує І. Коляда, через зраду місцевого жителя Анастаса. Саме він порадив князю зруйнувати труби, по яких до міста надходила вода. Заволодівши Корсунем, Володимир надіслав до Константинополя звернення-погрозу, зажадавши виконати умови угоди. Імператори погодились, але з умовою хрещення руського правителя. Князь погодився та охрестився в Корсун [13, с. 157]. Також автор даного посібника зазначає, що вченим невідомо, в якому місті охрестився Володимир – чи у Херсонесі, чи в Києві або у Василькові. Однак, історик Вадим Арістов спростовує версію з Васильковим, оскільки воно отримало назву на честь християнського імені князя – Василій. Київ також не міг бути місцем хрещення, оскільки тут бракувало інфраструктури: християнської громади, духовенства, церков [27].

Володимир Ричка стверджує, що згідно дослідженню Анджея Поппе, похід Володимира до Херсонеса відбувся 989 р. Захоплене місто князь передає візантійському імператору Василю II, а сам повертається в Київ для навернення у християнство своїх підданих [89, с. 89]. Перш за все було знищено язичницький пантеон. Розправа над ідолом Перуна засвідчувала вигнання або навіть поховання божественного кумира. Його не випадково прив'язали до хвоста коня, який у повір'ях язичницьких слов'ян виступав одним із поводитирів на той світ. Вода, куди вкинули Перуна, також у стародавніх слов'ян віддавна пов'язувалася зі смертю, потойбічним, тим

світом. Побиття його палицями теж мало ритуальний характер: ідола необхідно було фізично знищити [89, с. 92].

У підручниках І. Коляди [13, с. 157] та О. Дудар [12, с. 37] оповідається легенда про раптову сліпоту Володимира напередодні хрещення та його оздоровлення після хрестин. Взявши шлюб з Анною, князь повертається до Києва, наказує охрестити всіх киян, а потім і всю Русь. Також князь наказав на місцях, де стояли ідоли, зводити християнські храми. В центрі Києва була побудована церква Пресвятої Богородиці, відома під назвою Десятинна, оскільки виділялось на неї десяту частину прибутків. А. Галімов, О. Гісем, О. Дудар пишуть, що процес хрещення проходив досить довго. У підручниках авторів І. Коляди, Р. Ляха, Н. Сорочинської, В. Смоля вказується, що процес хрещення не був мирним та безболісним. У Новгороді спалахнуло повстання, яке було придушене посадником Добринею та тисяцьким Путятю: «Путята хрестив мечем, а Добриня вогнем» [15, с. 137].

Запровадження християнства на Русі, як зазначають автори досліджуваних підручників, мало прогресивний характер. Воно сприяло поширенню досягнень візантійської культури, пожвавленню економічних та династичних зв'язків з європейськими країнами. Саме прийняття християнства зміцнило владу Великого князя та сприяло розбудові держави.

Останні роки життя Володимира не були спокійними. Святополк спробував повстати проти батька, за що був кинутий до в'язниці. А в 1014 р. Ярослав, який тоді правив у Новгороді, відмовився сплачувати данину Києву. Це сильно розізлило князя і він готувався до походу на сина, але раптова смерть завадила цьому. Та тут постає питання, з якої причини сини почали повставати проти Володимира і чи була його раптова смерть природною. Дослідник Р. Джабаров висловлює думку, що Мстислав Тмутараканський убив свого батька Володимира через бажання останнього знову навернутися в іслам. Він посилається на свідчення арабського письменника Аль-Марвазі, що Володимир прийняв іслам, перебуваючи ще у Новгороді [49, с. 243]. Також князь у 985 р. здійснив похід у Волзьку Булгарію, який закінчився

підписанням миру і укладенням шлюбу з донькою болгарського кагана Муємина II й правнучки царя Вользької Булгарії Алмуша, який 922 р. зробив іслам державною релігією свого народу [37, с. 17]. Однак, згідно з ісламом, мусульманку не могли видати заміж за немусульманина, особливо язичника. Тож, можливо, Володимир пообіцяв прийняти іслам або імітував його прийняття. Про спробу ісламізації Русі згадує український історик М. Брайчевський [32, с. 26]. Булгарська принцеса народила київському князеві двох синів – Бориса та Гліба, які були його улюбленцями. Саме Бориса Володимир відправив з військом проти печенігів 1015 р., щоби той здобув авторитет і підтримку серед дружини, бо бачив його своїм спадкоємцем. Оскільки, вихованням дітей займалася матір, то цілком очевидно, що вони могли бути мусульманами і підтримувати батька у бажанні прийняти іслам. Проте їх було вбито, за свідченням літописця, християнином Святополком Володимировичем. Та і раптова смерть Володимира Святославича була пов'язана з його бажанням змінити віру [49, с. 244].

3.2. Держава князя Ярослава Мудрого

Смерть київського князя Володимира Святославича спричинила боротьбу за владу між його синами, яка тривала чотири роки. В результаті братовбивчої війни четверо синів Великого князя загинули. Спочатку за наказом Святополка було вбито Бориса, а пізніше – Гліба та Святослава. Посилаючись на свідчення літописця, автори підручників, виданих до 2020 року, описують вступ у боротьбу Ярослава Володимировича. Він змальовується як справедливий месник за кров братів і тому здобуває перемогу над Святополком. Останній втікає до свого тестя, польського короля Болеслава, і з його допомогою знову повертає собі владу в Києві. Ярослав біжить до Новгороду, де збирає військо. Безчинства польських вояків спричинили повстання киян і Болеслав повернувся до Польщі, забравши по дорозі Червенські міста. В умовах наступу на Київ армії Ярослава, Святополк звертається за допомогою до печенігів. В битві на річці

Альта 1019 р. під Переяславом Святополк був розгромлений і змушений був знову втікати до Польщі. З цього часу в Києві остаточно утвердився Ярослав. Та у 1023 р. проти нього виступає Мстислав Володимирович, який правив у Тмутаракані. У Лиственській битві поблизу Чернігова Ярослав зазнає поразки і змушений віддати йому лівий берег Дніпра, а сам залишається правити у Києві. І тільки після смерті Мстислава у 1036 р., який не мав спадкоємців, бо його син загинув скоріше, Ярослав об'єднав під своєю владою всі руські землі.

Однак у підручниках, виданих 2020 – 2024 рр., подається інформація, яка відповідає більш сучасним дослідженням. І. Щупак, О. Панарін, В. Власов у співавторстві з О. Панаріним, О. Гісем, О. Дудар вказують дві версії розвитку подій після смерті князя Володимира. За першою – боротьбу за владу розпочав Святополк, який і став братовбивцею. За другою версією єдиним, кому була вигідна смерть братів, був Ярослав. О. Панарін зазначає, що дослідники, прихильники другої версії, опираються на свідчення скандинавських джерел [16, с. 55]. А у посібнику авторства О. Дудар зазначається, що розповідь літописця про діяння Святополка є недостовірною і складеною скоріш за все з повчальною метою. «У своїй хроніці саксонський єпископ Тітмар стверджує, що на момент загибелі Бориса і Гліба Святополк перебував у в'язниці. А скандинавська «Сага про Еймунда» оповідає про криваву боротьбу між Ярїслейфом (тобто Ярославом) і Бурїслейфом (можливо, Борисом, а може, польським королем Болеславом)» [12, с. 39]. В усіх підручниках розповідається про спільне і мирне правління обох братів, Ярослава і Мстислава, і тільки В. Дрібниця використовує термін «дуумвірат» для характеристики цього періоду в історії Русі [11, с. 47].

Дослідники Г. Демиденко [48, с. 72], В. Чорний [111, с. 4], Л. Войтович [34, с. 257], М. Котляр [57, с. 54] зазначають, що Ярослав дуже рано розпочав свою політичну кар'єру. Близько 990 р. отримав намісництво від свого батька в Ростовській землі, де, скоріш за все, він правив за допомогою одного із довірених бояр Володимира. Тут, виконуючи настанови київського князя,

домігся подолання міжплемінних суперечок, сприяв розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі, започаткував розбудову Ярославля та поширював православну віру в Ростовській землі. Після смерті старшого брата Вишеслава близько 1010 – 1013 рр. був призначений новгородським князем. У Новгороді великий вплив на Ярослава мала місцева боярська верхівка, яку очолював син Добрині Коснятин. Проте, невдовзі між батьком і сином виник конфлікт з приводу розміру податку-данини, яку мав сплачувати Новгород Києву. Як повідомляє літописець під 1014 роком ««Коли Ярослав був у Новгороді, давав він за умовою до Києва дві тисячі гривен з року в рік, а тисячу роздавав у Новгороді дружині. І так давали всі новгородські посадники, а Ярослав не давав цього в Київ батькові своєму. І мовив Володимир: «Розчищайте шляхи й мостіть мости», бо хотів іти війною на Ярослава, на сина свого, але розхорувався» [4].

М.Ф. Котляр трактує відмову Ярослава сплачувати данину як намір стати незалежним князем [63, с. 114], або підготовку до війни з батьком. Однак дослідник Г. Демиденко висловлює думку, що «відмова Ярослава сплачувати данину була наслідком давнього суперництва Києва і Новгорода, розвитком засад самоврядування в останньому, із чим доводилось рахуватися новгородському князю. Ймовірно, до цього додалися і величезні витрати новгородського князя на містобудування, будівництво православних храмів, «Ярославового двору» або ще якісь нерегульовані фінансові взаємини Новгорода з Києвом» [48, с. 73]. Цей дослідник спростовує думку про вороже ставлення Ярослава до свого батька. На підтвердження глибокого духовного зв'язку сина з батьком, він вказує на логічне продовження всіх державотворчих задумів і починань князя Володимира його нащадком.

Автори літопису зазначають, що Ярослав, боячись свого батька, найняв тисячу варяг. Однак, пройшов час, а військо Володимира так і не наступало на Новгород. Варязькі найманці, які були розташовані в місті, почали чинити безчинства, що спровокувало збройний виступ проти них новгородців. Ярослав жорстоко придушив повстання. Однак лист від сестри Предслави з

Києва про смерть батька та братів змушує його шукати домовленостей з новгородською елітою. Цю проблему вирішив Коснятин Добринич, який владнав протиріччя. За це Ярослав пообіцяв дарувати Новгороду спеціальний устав, з якого почалось обмеження князівської влади в Новгороді [34, с. 258].

Українські історики М. Брайчевський [32, с. 166] та П.О. Толочко, П.П. Толочко [100, с. 128], посилаючись на свідчення хроніки Тітмара Мерзебурзького, стверджують, що суперечності між Володимиром і Ярославом були не першими скандалами в сім'ї. За два-три роки до цього Володимир Святославич викрив змову щодо захоплення влади в Києві Святополком. Останній, спираючись на підтримку свого тестя, польського короля Болеслава, готував повстання проти батька. Володимир викрив змову і ув'язнив Святополка, князя туровського, разом із дружиною в Києві (Вишгороді). М. Брайчевський вважає Святополка сином не Володимира, а Ярополка Святославича, який мав більше законних прав на київський престол, ніж бастард Володимир, і тому серед київської еліти він мав значну підтримку.

Володимир викликав з Ростова свого молодшого сина Бориса, який має замінити хворого батька в поході проти непокірного Ярослава. Однак в цей час було отримано звістку про напад печенігів і Борис на чолі війська вирушає в південні степи проти них. Саме в цей час Володимир помирає, не залишивши розпоряджень щодо спадщини. В. Чорний зазначає, що наближені померлого володаря вирішили приховати від народу смерть великого князя і послали гінця до Бориса. Тіло Володимира вони таємно перевезли з Берестова до Києва і поставили в Десятинній церкві [111, с. 4]. Однак у М. Брайчевського саме прихильні до Святополка вишгородські бояри виявляють перед всіма смерть київського князя. Святополка випускають із в'язниці і проголошують великим князем. Саме він організовує вбивства, спочатку Бориса, а пізніше – Гліба та Святослава [32, с. 167].

П. Кралюк у дослідженні життя і діяльності князя Ярослава розповідає про версії окремих дослідників, які, посилаючись на скандинавську «Сагу

про Еймунда» стверджують, що саме Ярослав, а не Святополк є вбивцею Бориса. «У «Сазі про Еймунда» Ярослав, чи то Яріцлейв, постає переважно в негативному світлі. Він, будучи скупим, постійно торгується з хоробрими вікінгами, не хоче давати їм гроші. Зрештою, ті йдуть від нього до іншого князя — Вартілава. Ця сага також представляє Яріцлейва як не дуже розумного правителя, котрий не вміє прорахувати наперед свої кроки. Як стверджує автор, «Сагу про Еймунда» варто розглядати як твір, що компрометував Ярослава Мудрого. Для норманів, які йшли на службу до київського князя, він був чужаком. І якихось сентиментів вони до нього не мали — тим паче, що той не належав до щедрих «роботодавців» [65, с. 8].

М. Котляр, посилаючись на «Хроніку» саксонця Тітмара, зазначає, «що Святополка в дні загибелі Бориса й Гліба взагалі не було на Русі. Посаджений за непокору Володимиром до київської в'язниці ще 1012 р., він, скориставшись із смерті великого князя, вирвався з ув'язнення і помчав до тестя, польського князя Болеслава Хороброго. Хто ж тоді у дійсності забив Бориса й Гліба? Джерела про це мовчать. Дехто з істориків припускає, що Гліб загинув у боротьбі з самим Ярославом, а Борис наклав головою в битві проти свого старшого брата Мстислава з Тмутаракані. Мабуть, вчені ніколи не дізнаються істини» [57, с. 56].

У підручниках часи правління Ярослава Володимировича характеризують як період найбільшого піднесення і розквіту Русі-України. Головну увагу автори підручників надають внутрішній політиці: князь зосередився на зміцненні та централізації держави, послабленої за часів міжусобної боротьби та упорядкував державне управління. Повсюди по волостях Ярослав саджав своїх синів чи призначав намісників. Зменшив данину, що посприяло розвитку сільського господарства та ремесла, пожвавленню торгівлі. Товари з Русі транспортувалися до Візантії, країн Кавказу та Арабського Сходу. Карбував Ярослав і власну срібну монету, що мало крім економічного важливе політичне значення: вважалося ознакою незалежності князя та могутності його держави. Така політика князя сприяла

зростанню життєвого рівня населення та збільшення його чисельності – понад п'ять мільйонів осіб. У підручнику Н. Гупана зазначається, що за княжіння Ярослава зменшився варязький вплив на розбудову Київської держави. Він зберігався тільки в середовищі військової дружини, а державні діячі призначалися князем здебільшого з місцевих людей [10, с. 55].

Велике значення для зміцнення держави мало створення першого писаного збірника законів «Руська правда». Вона була започаткована Ярославом ще за його правління в Новгороді у 1016 р., а пізніше на її основі створено основний закон. Перший писаний правовий збірник був складений на основі звичаєвого права та нормативних актів перших руських князів. Основними причинами створення «Руської правди» було пожвавлення економічного розвитку Русі та ускладнення суспільних відносин. Досконалішого регулювання потребували відносини, які вимагали деталізації та конкретизації, зокрема майнового, спадкового права, визначення головних елементів сімейного права, перегляду покарань за вбивство «княжих людей». Князь був зацікавлений в стабільності та мирному співіснуванні суспільства, тому намагався захистити його від злочинів або хоча б знизити рівень злочинності [30, с. 10-11]. У всіх підручниках вказано, що «Руська правда» обмежила застосування кровної помсти та завдання каліцтва, замінюючи їх штрафами. Вони сплачувалися на користь князя і постраждалого. Розмір грошових виплат залежав від соціального становища суб'єктів правовідносин. Тілесні покарання обмежувались. Їх застосовували тільки тоді, коли холоп побив вільну людину. Смертна кара цим законодавчим документом не передбачалася. Для аналізу основних положень в підручниках автори подають уривки з правового документа. З нього учні можуть дізнатися про господарське життя, відносини різних верств населення та державний устрій Русі.

Значна увага авторів підручників зосереджена на характеристиці князя Ярослава Володимировича як видатного будівничого, який заклав багато нових міст по всій державі та значно розширив межі і підніс престиж Києва.

Столиця руської держави у ХІ ст. була містом з величними храмами, прекрасними князівськими палацами, укріпленими будинками міщан і потужними оборонними спорудами. Не випадково західний хроніст Адам Бременський назвав руську столицю «окрасою Сходу» і «суперницею Константинополя». Як пише літописець «У рік 6545 [1037]. Заложив Ярослав город — великий Київ, а в города сього ворота є Золоті. Заложив він також церкву святої Софії, премудрості Божої, митрополію, а потім церкву на Золотих воротах, кам'яну, Благовіщення святої Богородиці. Сей же премудрий великий князь Ярослав задля того спорудив [церкву] Благовіщення на воротах, [щоб] давати завше радість городу сьому святим благовіщенням господнім і молитвою святої Богородиці та архангела Гавриїла. Після цього [він звів] монастир святого Георгія [Побідоносця] і [монастир] святої Орини» [5, с. 104]. Найвеличнішим храмом, побудованим в часи правління Ярослава вважається Софійський собор, присвячений Мудрості Божій. Автор підручника Р. Лях [14, с. 54]; [15, с. 142] зазначає, що цей храм був споруджений 1037 р. на честь перемоги над печенігами. А. Галімов, О. Панарін, В. Власов, О. Гісем у своїх посібниках вже подають на розгляд дві версії: перша – будівництво собору на місці битви з печенігами, друга – храм почали будувати задовго до вказаної дати, оскільки це не підтверджується археологічними даними та сучасними дослідженнями.

Історик М. Брайчевський стверджує, що Софійський собор був закладений ще 1017 р. А однойменна дерев'яна церква існувала ще за часів Ольги та Володимира. Дослідник висуває гіпотезу, що князь Володимир мав намір збудувати кам'яний собор святої Софії, але не встиг реалізувати свій задум. 1017 р. дерев'яна Софія згоріла під час нападу на Київ печенігами, а на її місці було закладено новий кам'яний храм, будівництво якого затягнулося. Основна п'ятинефова частина була освячена 1030 р., а до 1037 р. добудували ще галереї, де розмістилася резиденція митрополитів та навчальний заклад [32, с. 170].

Події 1037 р., викладені у літописі, очевидно були значно триваліші в часі. Немислимо було, щоб усі перераховані споруди були зведені за один рік. Наприклад, Георгієвський собор, як свідчить проложне оповідання, був освячений митрополитом Іларіоном, отже, не раніше 1051 р. Як вважають дослідники Толочки, головна ідея літописного опису діянь Ярослава – продовження і завершення справи батька. Оскільки, за версією Іпатіївського літопису, Володимир прийняв хрещення в храмі Святої Софії в Херсонесі, тому Ярослав і здійснив освячення Софійського собору в Києві. Дослідники зазначають, що храм Софії існував в Києві ще до спорудження храму Ярославом. Тітмар Мерзебурзький повідомляє про його існування і знищення вогнем у 1017 р. Саме у ньому урочисто зустрічав Святополк і Болеслава київський ієрарх, тут зберігалася князівська скарбниця. А під час пожежі, згідно з висновками істориків, собор був знищений або лише частково постраждав. Щодо будівельної програми Ярослава, робиться висновок про її тісний ідеологічний зв'язок з програмою Володимира. Будучи одним із молодших синів і, не успадкувавши владу, а силою її захопивши, Ярослав відчував необхідність легітимізувати своє правління. Однак Ярослав пішов значно далі батька, прагнучи перетворити Київ у Константинополь на Дніпрі [100, с. 147-150].

Розуміючи значну роль церкви Ярослав сприяв зміцненню її позицій. У 1039 році було засновано Київську митрополію, очільник якої призначався константинопольським патріархом з числа візантійців. Однак за сприяння князя Ярослава у 1051 р. було обрано першого митрополита-русина – Іларіона, настоятеля церкви Спаса на Берестові. Водночас поширення християнства потребувало освічених людей та богослужебних книг. Тому київський князь створив при Софійському соборі скрипторій – майстерню, де переписувались та перекладались книги. Автори підручників В. Власов, О. Панарін [6, с. 52], О. Панарін [16, с. 57] зазначають, що при соборі була створена бібліотека. Однак доля її достеменно не відома. О. Панарін наводить версії, що під час монгольської навали 1240 р. бібліотеку сховали в

одному з підземних монастирів Києва, за іншою – книги з неї були розподілені між були розподілені між іншими бібліотеками Києва. В інших досліджуваних підручниках немає згадки про існування бібліотеки Ярослава.

Думку про те, що бібліотека справді була, говорить історик М. Брайчевський. При соборі Святої Софії за підтримки князя була створена своєрідна академія, в якій книжники та вчені не тільки переписували готові тексти, а й самі укладали нові літературні твори. Всі ці книги зберігалися в княжій бібліотеці, яка розташовувалась в Михайлівському приділі Софійського собору [32, с. 171]. Про першу на Русі бібліотеку згадує у своєму дослідженні П. Толочко. За підрахунками книгознавців у ній могло зосереджуватися понад 950 томів, насамперед богослужбових книг: Євангелія, Псалтирі, Служебники, Требники, Устави, Мінеї, Апостоли, а також світська література грецькою, арабською, латинською мовами: твори Геродота, Еврипіда, Демосфена, Аристотеля, Плутарха, Ксенофонта, збірник «Олександрія» про життя Олександра Македонського, хроніки Іоанна Малали, Георгія Амартола і Георгія Сінкелла, «Історія іудейської війни» Йосифа Флавія, «Християнська топографія» Козьми Індікополова, «Джерело знань» Іоанна Дамаскіна, «Повість про Акіра Премудрого», перекладена із сирійської мови. [102, с. 174–175].

Традиції зовнішньої політики Володимира Великого активно продовжував його син Ярослав. Ця політика сприяла зростанню міжнародного авторитету Русі. Князь уникав воєн та підтримував добросусідські відносини із європейськими державами за допомогою міждинастичних шлюбів. Князь не був прихильником військових походів, оскільки здебільшого не міг брати безпосередньої участі в битвах. Справа в тому, що усі нащадки Рогнеди були уражені спадковою хворобою Пертеса. Ярослав не був винятком. Хвороба ще в дитинстві вразила тазостегновий і колінний суглоби князя, унаслідок чого з часом права нога правителя Русі стала коротшою за ліву. Він шкутильгав та не любив їздити верхи. Однак це не завадило йому стати добрим полководцем та енергійним правителем. В

часи його правління було повернуто Червенські землі, здійснено походи проти балтських та фіно-угрських племен. На півдні 1036 р. вщент розгромлено печенігів. Було встановлено союзні договори з Польщею, Угорщиною, Францією, Норвегією, Швецією, які зміцнювалися шлюбами членів родини Ярослава.

В підручниках згадується і про останню русько-візантійську війну 1043 р., яка завершилася невдачею для військ сина київського князя Володимира Ярославича. Та невдовзі візантійський імператор попросив миру, який був укладений 1046 р. та закріплений союзом між дочкою імператора та сином Ярослава князем Всеволодом. Про причини погіршення стосунків між двома державами нічого не згадується. Імператорський радник Михаїл Пселл у літературному творі 1061-1063 рр. назвав напад Русі «безпричинною війною». Він свідчить: «Це варварське плем'я весь час вирує злістю і ненавистю до Ромейської держави і, безперервно вигадуючи то одне, то інше, шукає приводу для війни з нами... . Вони знову згадали про свою стару ворожнечу до нас і стали помалу готуватися до майбутніх війн». О.П. Толочко вважає серед причин походу проти Імперії ромеїв Ярослава – активного наслідувача всього візантійського у культурі, мистецтва, образі численних храмів – психологічний чинник. «Русь була найбільшим здобутком візантійської дипломатії й місіонерства. Константинополь, проте, так ніколи по-справжньому й не оцінив цього дарунку долі. Русь стояла надзвичайно низько в світовій візантійській ієрархії. Руська митрополія, найбільша в східнохристиянському світі, губилася в довгому списку митрополій константинопольського патріархату, а володар Русі перебував десь у третьому чи четвертому розряді князів, на одному щаблі з монархами Албанії чи дрібними кавказькими князьками. ... князь бажав, щоб його сприймали серйозно у місті, котре для нього було мірилом і джерелом усіх чеснот. Похід 1043 р. мав нагадати імператорові про існування в Києві «такого собі Ярослава Володимировича» й був радше ображеною реакцією на неуважність Візантії, ніж захистом від її надмірної уваги» [101, с. 160].

Як зазначають автори підручників, часи князювання Ярослава в Києві були періодом найвищого піднесення Київської держави. Її кордони остаточно усталилися, зріс авторитет. Особливих успіхів князь досяг у культурній та духовній сферах. Саме завдяки цьому він отримав ім'я Мудрий [13, с. 165].

3.3. Від «тріумвірату» до Любецького з'їзду

Наприкінці свого досить довгого як на той час життя, князь Ярослав Володимирович, щоб убезпечити своїх синів від братовбивчої війни, залишив їм заповіт: «...А ви, сини мої, майте межі собою любов, бо ви єсте брати від одного отця і одної матері. І якщо будете ви в любові межі собою, то й бог буде в вас, і покорить він вам противників під вас, і будете ви мирно жити. Якщо ж будете ви в ненависті жити, у роздорах сварячись, то й самі погинете, і землю отців своїх і дідів погубите, що її надбали вони трудом великим. Тож слухайтесь брат брата, пробуйте мирно. Тепер же поручаю я, — замість себе, — стіл свій, Київ, найстаршому синові своєму, брату вашому Ізяславу. Слухайтесь його, як ото слухались ви мене, нехай він вам буде замість мене. А Святославу даю я Чернігів, а Всеволоду — Переяславль, а Ігорю — Володимир, а Вячеславу — Смоленськ. І так розділив він городи, заповівши їм не переступати братнього уділу, ні згонити брата свого [зі стола, і] сказавши Ізяславу: «Якщо хто схоче зобидити свого брата, так ти помагай тому, кого скривдять». І так наставив він синів своїх пробувати в любові [5, с. 11-112]. Князь впорядкував систему престолонаслідування, запровадивши принцип старшинства. На київський престол сідає старший серед братів. Після його смерті влада в Києві переходить до наступного по старшинству брата. Таким чином кожен із братів Ярославичів мав шанс стати великим князем київським. Однак «Заповіт...» в тому вигляді, який ми знаємо, навряд чи точно передає останню волю князя. Скоріш за все, текст належить самому літописцю і складений відповідно до усього літописного контексту. Нагадування Ярославичам, що вони є дітьми одного батька і

однієї матері, для літописця є можливістю вигідно відокремити їх від братів Володимировичів, які були народжені від різних жінок. Із цим, на думку літописця, був пов'язаний брак братньої любові у їхній родині, що в результаті призвело і до взаємної братовбивчої війни [100, с. 175]. Також дослідники зазначають, що із переходом батьківського столу до старшого із братів до нього переходила і батьківська влада над братами: він мав здійснювати роль верховного арбітра і розпорядника спадщини. Перехід контролю над спільною спадщиною передбачався статтею 1093 р. з літопису, де чітко вказувалося, що такий перехід мав відбуватися з правдою і не насильством, тобто, не вбивати, а терпеливо чекати смерті брата [100, с. 176]. М. Грушевський також зазначає, що «після прокльонів на голову Каїна-Святополка і канонізації його братів протягом цілих віків між князями Володимирової династії не знаходилося охочого повторити Святополкову різню. Правда, траплялось і далі не одному князю наложити головою в боротьбі, але в бою; траплялося, що князів виганяли, брали в неволю, держали в'язнями, але не різали їх» [45, с. 49].

Успадкувавши київський стіл, Ізяслав не зміг стати сильним правителем та не мав авторитету. Тому його брати – Святослав та Всеволод відмовилися визнавати старшого брата одноосібним правителем і змусили його погодитися на укладення союзу для спільного управління державою. Однак у підручниках Г. Хлібовської [124, с. 77], Ю. Свідерського [19, с. 100], О. Дудар [12, с. 57], І. Щупака [25, с. 74], О. Панаріна [16, с. 77] та І. Коляди [13, с. 166] подається інформація, що сини Ярослава, дотримуючись заповіту батька та прагнучи уникнути міжусобної боротьби, уклали угоду, за якою вони разом здійснюють керівництво державою. М. Котляр говорить про прихід до влади тріумвірату старших Ярославичів, оскільки Ізяслав не володів необхідними для керівника держави якостями і сильним характером, тому змушений був поділити владу з братами [62, с. 12]

Тріумвіри одразу після смерті Ярослава Мудрого примножували свої земельні володіння, здебільшого за рахунок своїх молодших родичів. Тож у

1057 р. Ізяслав заволодів Волинню, Ярославичі також поділили між собою Смоленську землю, завоювали також західні землі Русі (Перемишльську, Звенигородську й Теробовльську волості), що належали Ярославовому онукові Ростиславу. У 1067 р. вони відібрали Полоцьк у племінника Ярослава Мудрого Всеслава Брячиславича. Така політика братів викликала обурення в молодших Ярославичів і стала приводом до початку князівських уособиць. Адже синам померлих братів тріумвіри не дали нічого, перетворивши їх на князів-ізгоїв. Про цю категорію князів-вигнанців згадує лише О. Пометун [17, с. 76] «Заповіт Ярослава» ніяк не визначав їхньої долі і Ярославичі допоки небожі були ще в дитячому віці взагалі вдавали, що їх не існує. Їхні дядьки швиденько приєднували до своїх володінь батьківські волості і осиротілим князям у новому розкладі місця вже не було. Тому племінники дуже часто повставали проти такого порядку речей, занурюючи країну в новий хаос міжусобної боротьби. Однак, як пишуть автори всіх досліджуваних підручників, правління трьох Ярославичів дещо стабілізувало політичну ситуацію на Русі: брати усі питання внутрішньої та зовнішньої політики вирішували спільно, разом воювали з кочовиками.

Саме поява половців, які прийшли в причорноморські степи з Прикаспію, на думку М. Котляра [62, с. 13], стала каталізатором розпаду тріумвірату Ярославичів. Брати та їх племінники, захопившись міжусобними чварами, не змогли завчасно оцінити загрози з боку кочовиків. Вперше ці кочовики згадуються у руських літописах близько 1054 р. З 1055 р. вони постійно здійснюють набіги на Русь, спустошуючи Київську, Переяславську та Чернігівську землю. Ярославичі здійснили спробу зупинити половців, однак в битві на річці Альті 1068 р. князі зазнали нищівної поразки. Князі з рештками дружин повтікали в свої землі. Кияни почали вимагати від князя Ізяслава зібрати нове військо та організувати новий похід на половців. Київський князь відмовився озброїти народ, що призвело до повстання. Князь був змушений тікати з Києва, а місцеве населення звільнило з в'язниці Всеслава Полоцького і посадило його володарювати в Києві. Ізяслав через

рік за допомогою Поляків повернув собі княжий престол. Було відновлено правління трьох Ярославичів. У 1072 р. на нараді князів у Вишгороді було доповнено Ярославову збірку законів новими статтями. Вона отримала назву «Правда Ярославичів». Цим документом запроваджувалася індивідуальна князівська власність на землю, охоронялося життя та власність княжих чиновників. Також важливим у «Правді Ярославичів» було скасування кровної помсти та заміна її на грошові штрафи, що йшли до князівської скарбниці.

Та невдовзі суперечності між старшими Ярославичами знову загострилися. Тріумвірат розпався. Як зазначає М. Котляр, р. Святослав і Всеволод перетворили тріумвірат на дуумвірат, вигнавши з держави старшого брата Ізяслава [62, с. 13]. З цього часу і до початку правління Володимира Всеволодовича (Мономаха) в Руській державі було дуумвіратне правління. Причиною цього було те, що територія держави все ще була недостатньо консолідованою та об'єднаною. Тому потрібна була об'єднана сила найвпливовіших і найсильніших правителів, які могли б тримати у покорі та зберігати рівновагу між князями руських земель. Першим дуумвіратом стало спільне правління Святослава і Всеволода (1073 – 1076 рр.), в якому Святослав займав домінуючі позиції. Він мав значно більше земельних володінь, матеріальних ресурсів та війська. Після його смерті у 1077 р. з вигнання повернувся Ізяслав і почав спільно правити із Всеволодом. Однак вже наступного 1078 р. він гине у боротьбі із своїми племінниками Олегом Святославичем і Борисом В'ячеславичем, які хотіли повернути собі батьківські землі. Саме в цей період для боротьби з своїми опонентами князі вперше почали використовувати половецькі війська та навіть укладали з ними союзи, одружуючись із доньками половецьких ханів [81, с. 4].

Князем київським стає Всеволод, який, як стверджує О. Дудар [12, с. 59], відновлює одноосібну монархію. Та не слід вважати його правління часами реставрації влади одного князя. Всеволод залучив до керівництва державою свого сина Володимира Мономаха. Саме їх дуумвірат був періодом

стабілізації життя в країні. Однак він не зміг остаточно перемогти обділених землями родичів і, щоб припинити протистояння, надав їм удільні князівства, тож його реальна влада поширювалася тільки на окремі руські землі. Та чвари між Рюриковичами все одно тривали. А в умовах постійних набігів половецьких орд це суттєво знижувало боєздатність руських військ.

Після смерті Всеволода у 1093 р. його син мав можливість стати київським князем. Однак він поступився престолом своєму двоюрідному брату Святополку Ізяславичу з Турова, керуючись принципом старшинства, як і заповідав його дід Ярослав Мудрий. Володимир не зміг закріпитися і в Чернігові, оскільки з допомогою половецьких орд владу тут повернув собі Олег Святославич. Мономах повернувся до Переяслава, своєї вотчини, де князував двадцять років, дбаючи про розвиток цього князівства і захищаючи його від половців [19, с. 103]. Як стверджують Толочки зі смертю Всеволода закінчилась епоха, накреслена «Заповітом Ярослава». Володимир Мономах розумів, що Святополк Ізяславич має більші права на Київ, тому послав по нього до Турова, сам сів у Чернігові, а Переяслав зайняв Ростислав Всеволодович. Таким чином вони хотіли відновити тріумвірат своїх батьків, але представляючи тільки дві гілки роду, а синів Святослава прагнули перетворити на ізгоїв і ставитися до них відповідно [101, с. 196]. Та в боротьбі з Олегом Святославичем, який прикликав собі на допомогу половецькі війська, Ростислав гине і Володимир змушений віддати Чернігів і всі землі князівства. Як зазначає М. Котляр, у 1094 р. утворюється дуумвірат Святополк – Мономах. Вони організовують 1096 р. похід південноруських князів проти половців. Олег Чернігівський відмовився від участі в поході, бо половецькі хани були його союзниками у міжусобній боротьбі в Русі. Дуумвіри зуміли приборкати Олега та віддали Чернігів його брату Давиду. З того часу дуумвірат існував аж до смерті Святополка. Причинами його досить довгого існування і постійності була постійна загроза з боку половецького степу а також необхідності приборкувати норовливих чернігівських Святославичів [62, с. 14].

Послаблення центральної князівської влади призвела до появи в другій половині XI ст. такої форми управління державою як князівські з'їзди – снєми. Князі збиралися в найвідповідальніші для країни періоди, обговорювали питання внутрішнього миру, феодального правопорядку, організацію оборони Русі. Ініціаторами їх скликання були, як правило, великі київські князі, місцем проведення — Київ або місто Київської землі [75, с. 49]. Практика спільного вирішення питань була покладена ще Вишгородським з'їздом 1072 р., на якому обговорювалася приналежність уділів представникам різних родинних гілок Ярославичів. Часто князі збиралися, щоб вирішити питання боротьби з половцями, яка вимагала спільної дії всіх князівств. Адже в умовах поліцентризму в Русі питання війни і миру перестали бути компетенцією тільки київського князя. Тепер удільні князі могли самостійно підписувати мир із ворогами Руської держави та оголошувати війну без узгодження своїх дій із київським князем та не брати до уваги інтереси всієї держави. Дослідники вважають, що в даний період відбувся перехід від одноосібної монархії до федеративної монархії. Долю країни вирішувала група найвпливовіших князів, які на з'їздах прагнули приймати компромісні рішення. Цю форму правління історики називали «колективним сюзеренітетом» [75, с. 49].

Хоча скемів князів було декілька, важливу роль у всіх досліджуваних підручниках автори відводять Любецькому з'їзду 1097 р. на ньому були присутні шість найвпливовіших князів, а головували Володимир Мономах і Святополк Ізяславич. Було вирішено припинити князівські міжусобиці, об'єднатися для спільної боротьби з кочовиками. Та найголовнішим рішенням стало проголошено принципу вотчинної власності. Кожен князь мав право володіти тільки тими землями, які отримав у спадок від свого батька і не мали права зазіхати на власність інших князів. Рішення з'їзду було скріплене спільною присягою усіх князів. Однак це не припинило чвар між нащадками Ярослава Мудрого. Цього ж таки року волинський князь Давид Ігорьович осліпив теребовлянського князя Василька Ростиславича,

вимагаючи собі його землі. Через загальне обурення в народі, Давида було вигнано з Волині. Отже, вся відповідальність покладалася тільки на волинського князя. На деякий час усобиці справді припинилися, та невдовзі про дані спільні обіцянки родичі забували і знову розгорталася міжусобна боротьба за земельні володіння.

Однак у підручнику В.Власова більш широко описуються події, пов'язані з Любецьким з'їздом. Він зазначає, що «попри одностайність, з якою, за свідченням літописця, князі дійшли згоди на Любецькому з'їзді, суперечки князів тривали. Адже право вотчини закріплювалося лише за дітьми та онуками трьох Ярославовичів - Ізяслава, Святослава і Всеволода. Решта князів мали задовольнятися мізерними володіннями. До того ж розпорядниками цих володінь визнавалися власники вотчин. До гурту «обділених» князів, крім численних Ярославових небожів, потрапив і його онук Давид Ігорович. Він узяв активну участь у жорстокій міжусобиці, що спалахнула одразу після з'їзду в Любечі. Жертвою усобиці став теребовлянський князь Василько, якого осліпили з волі Давида Ігоровича і з дозволу великого київського князя Святополка Ізяславовича» [6, с. 77]. Ці ж висновки роблять дослідники О.П. Толочко та П.П. Толочко. Вони зазначають, що закріплення вотчинного землеволодіння за визначеними відгалуженнями князівського роду на Любецькому з'їзді, чисельно звужувало рід, відкидаючи за його межі частину родичів [100, с. 200]. Ніхто крім нащадків тріумвірів отчин не отримав. Землі, які отримали решта князів, вважалися Всеволодовою роздачею і тому не могли претендувати на постійне володіння та непорушність. Тобто волості Ростиславичів та Давида Ігорьовича все ще перебувають у загально родовій власності і власники вотчин можуть ними надалі розпоряджатися. Як стверджують дослідники, Святополк і Мономах придумали хитру комбінацію, від якої у виграші були тільки вони. Купивши підтримку Святославичів отчиною, вони тим самим ослабили їх. адже на момент укладення угоди у Святополка і Володимира вже не було братів і вони ставали єдиними спадкоємцями батьківських

володінь. А Святославичів було троє – Давид, Олег, Ярослав – і вони мали між собою ділити одну вотчину. А розмови про братню любов, спільну оборону від половців, заповіти батьків, турботу про Руську землю позбавляли скривджених навіть можливості протестувати [100, с. 201].

Перехід від моноцентризму до поліцентризму мав певні позитивні аспекти. Відбувалася консолідація споріднених племен, виникали і зростали нові міста як політико-економічні центри князівств, розвивалися феодальні відносини, зростало населення [75, с. 49].

3.4. Князь Володимир Мономах та його доба

У Києві згідно з умовами Любецького з'їзду князував Святополк Ізяславич, оскільки Київська земля була отчиною його батька Ізяслава Ярославича. Однак, як пишуть автори досліджуваних підручників, під час його правління поширилися лихварі, які вимагали високі відсотки за позичені гроші і яких князь всіяко підтримував. А також з'явилися перекупники різних товарів, зокрема сіллю, яку вони перепродували за завищеними цінами. Коли в 1113 р. Святополк помер, то кияни піднесли повстання проти його чиновників, особливо міського тисяцького Путяти. Повстанці розгромили його хорони, розграбували садиби лихварів. Київська верхівка, купці та бояри, перелякані подіями в Києві, зібрали віче і вирішили покликати на київський престол переяславського князя Володимира Мономаха. Побачивши, що повстання в Києві не вщухає і ще більше поширюється, князь погоджується на пропозицію. Він прибуває зі своїм військом і придушує повстання [19, с. 109].

Досліджуючи прихід до влади в Києві Володимира Мономаха, О.П. та П.П. Толочки зазначають, що після смерті Святополка його побожна жінка почала роздавати добро князя киянам. Цим вона скоріш за все хотіла загладити непривабливу історію Святополкової спекуляції сіллю. Однак це мало протилежний ефект. Населення у цьому заграванні побачило слабкість влади і повстало. Пропозицію перших посланців з Києва Володимир

Всеволодович відхилив. Адже йому було добре відомо, що Київ – отчина Святополка і жодного легального права відібрати його не існує. На Волині правив Ярослав Святополкович, який мав стати законним спадкоємцем батька [100, с. 208]. Згідно з літописом «кияни вчинили раду [і] послали [послів] до Володимира [Всеволодовича в Переяславль], говорячи: «Піди, княже, на стіл отчий і дідній». Це почувши, Володимир вельми тужив, але не пішов, горюючи за братом. Кияни тим часом розграбували двір Путяти [Вишатича], тисяцького, і пішли на жидів, і розграбували їх. І послали знову кияни [послів] до Володимира, говорячи: «Піди, княже, до Києва. Бо якщо ти не підеш, то знай, що багато зла підніметься, і тоді [будуть] не Путятин двір, ні соцьких, але й жидів грабувати, а далі й підуть на ятрівку твою, і на бояр, і на монастирі. І будеш ти одвіт мати, княже, якщо ото монастирі розграбують». Отож, це почувши, Володимир пішов у Київ. Володимир Мономах сів у Києві в неділю. Зустріли ж його митрополит Никифор з єпископами [Лазарем, Феоктистом та Амфілохієм] і з усіма киянами з честю великою. [І] сів він на столі отця свого і предків своїх, і всі люди раді були, а заколот улігся» [4]. Як зазначають історики, опис подій належить прихильному до Мономаха літописцю і все мало показувати, що переяславський князь не хотів стати київським, його примусили обставини: хвилювання в Києві і загроза спокою. Особисті амбіції узурпувати чужу спадщину тут не відіграло ніякої ролі, тільки бажання загального добра та порятунку батьківщини. Таким подавався в літописі Володимир Мономах. Крім того зазначається, що літописець дещо перебільшує масштаби повстання в Києві, оскільки воно дуже швидко припинилося як тільки князь увійшов до міста [100, с. 209].

У процесі редакційних виправлень самого Володимира Мономаха та його сина Мстислава через підконтрольних їм літописців всі походи та інші вдалі дії великого князя Святополка Ізяславовича, такі як Любецький снем 1097 р., Витичівський снем 1110 р., об'єднання сил в обороні південних кордонів проти половців, приписано ініціативі Володимира Мономаха.

Аналогічно, політика Володимира Мономаха щодо збільшення свого впливу та територій, які б знаходилися під його контролем, призвела до великої міжусобної війни, проте у її розв'язанні літописці звинуватили Олега Святославовича. Після смерті Святополка Ізяславовича, Володимир Мономах, використовуючи власний авторитет, набутий у походах проти половців, невдоволення киян адміністрацією попередника, провів давно забуте від часів дружинної держави «закликання князя» вічем і, на порушення діючого права успадкування престолів, став великим князем київським, започаткувавши протистояння між Мономаховичами та Ольговичами, яке залишалося стрижнем міжкнязівських стосунків аж до монгольського погрому 1237–1240 рр. [34, с. 455-456].

Прийняття влади в Києві Володимиром Всеволодовичем похитнуло рішення Любеча. Однак князь робив вигляд, що все відбувається в межах закону: Київ міг вважатися і його отчиною. Мономах надалі все зробив для того, щоб забрати всі колишні володіння Святополка, які тепер належали йому як київському князю і становили його отчину, та закріпити їх за своєю родиною. Синові Святополка Ярославу було залишено Волинь. Але як тільки Володимир перевів свого сина Мстислава з Новгороду до Білгорода під Києвом, Ярослав повстав. Він зрозумів, що це переведення – сигнал про наміри передати Київ Мстиславу. Володимир Мономах пішов проти Ярослава і змусив його коритися собі. Тоді Ярослав втікає до Угорщини, потім – до Польщі, де його вбивають. Волинь отримує син Мономаха Роман, а після його смерті – Андрій. 1127 р. померли ще два Святополчичі – Брячислав та Ізяслав, – тож вимагати у Мономаховичів свою отчину вже було нікому. 1119 р. Володимир відбирає Пінськ у Гліба Всеславовича, а його самого кидає до в'язниці. Князь переживе і Давида та Олега Святославичів, тому передача київського столу його сину Мстиславу ні у кого не викличе ні заперечень, ні сумнівів у законності такого рішення [100, с. 210].

Про ці події згадує український історик М. Грушевський, який, розповідаючи про боротьбу Володимира Мономаха з Ярославом, зазначає:

«Але цікавий сей дуже несправедливий, можна б сказати неморальний, як би він не був таким наївним, погляд київського літописця на сю боротьбу Мономаха з Ярославом. Розуміється, ми не можемо входити в родинні справи Ярослава, але незалежно від них наше співчуття мусить бути по стороні сього князя, котрому відібрали з початку київський стіл і Туров, а тепер і Волинь. Літописець же стоїть по стороні Мономаха та бачить особливий прояв божої ласки до Мономаха в сім підступнім убивстві, довершеним убивцями висланими мабуть з Мономахового табору. Бог помагає Мономаху, бо «Мономах був «смирений і покладав свою надію на Бога, а Ярослав бувши молодим поведився гордо в відносинах до свого стрия і свого тестя Мстислава, і не покладав надію на Бога, а на великі сили». В сім осуді відбилася з одного боку — вже нам відоме правило суспільства, аби молодші князі скрізь абсолютно уступались старшим, з другого — бачимо сю зручність Мономаха в налаштуванні суспільної думки для себе й для своїх учинків. О, він добре знав своїх людей!» [45, с. 114]. У підручниках тільки згадується про те, що Володимир Мономах у боротьбі зумів об'єднати у своїх руках три чверті території Київської держави, відновивши одноосібну монархію часів Ярослава Мудрого. Лише в Галичині самотійно правили брати Ростиславичі. Моральний бік дій київського князя ніхто не здійснював, бралися до уваги лише висновки літописця.

В ті часи народ терпів від безкінечних набігів половців. І для князя вищим обов'язком і головною доброчесністю було вмінні організувати відсіч жорстокому ворогові. Володимир Мономах був чи не єдиним князем кінця XI – першої половини XII ст., який постійно перемагав половецьких ханів, тому авторитет його з кожним роком постійно зростав. Літописці не зафіксували жодної поразки Володимира Всеволодовича, пояснюючи це «божим промислом». Однак князь насправді мав талант полководця. Він перший в Русі зрозумів переваги блискавичних рейдів, удару у вразливе місце противника силами важко озброєної кінноти, несподіваності обхідних маневрів [13, с. 173]. Коли руси заходили в тил, половці впадали в паніку і

розбігалися врзнобіч. У походах князь спирався на виплекану ним бойову дружину – рицарську кінноту [14, с. 61]. Здійснивши понад 80 походів проти половців і практично не зазнавши поразок, князь зумів захистити південні кордони держави, відганяючи ворога все далі вглиб степів. Відповідно в суспільній свідомості вкорінилася думка, що саме переяславський князь є першим у державі. Саме тому його і запросили кияни на престол.

Ставши київським князем, Мономах завершив розгром половців. У 1116 р. руське військо під проводом його сина Мстислава здійснило успішний похід місцями зимівників половців на Дону, відігнало їх у глиб степів і захопило велику здобич. Цей удар був настільки відчутним для половців, що в 1120 р., коли руське військо знову рушило в степ, половців там уже не було. У подальші роки вони не турбували Русь-Україну [9, с. 58].

Значну увагу князь Володимир Мономах приділяв впорядкуванню справ усередині держави. І хоч би які були справжні обставини захоплення ним київського столу і якими б сумнівними не були способи утвердження влади, він виявився саме тією людиною, яка була потрібна саме в цей час і в потрібному місці [100, с. 211]. Для зняття напруги під час повстання 1113 р. було доповнено «Руську правду» «Статутом Володимира Всеволодовича». У ньому були групи статей пр. закупів: обмежувалася над ними влада пана. Панові не дозволялося бити закупа, якщо той не провинився. Закуп не відповідав за втрату панського майна, якщо не був у цьому винен. Але у всіх випадках провину закупа визначав сам пан. Устав також обмежував лихварство до 25% річних. Було також заборонено перетворювати на раба купця-боржника, якщо той втратив можливість сплачувати борг через нещасний випадок. Зменшувались повинності селян [10, с. 95].

Введення в дію Уставу та припинення міжусобної боротьби позитивно вплинули на економічний розвиток держави. Швидкими темпами розвивалось сільське господарство, ремесло, пожвавилась торгівля. Київський князь взяв під контроль водний шлях «із варяг у греки» та всіляко сприяв збільшенню обсягів міжнародної торгівлі. Відповідно, зростали

прибутки в державну скарбницю. Ці гроші використовувалися для розбудови міст: Києва, Новгород, Переяслава, Смоленська та інших. Під Вишгородом через Дніпро було побудовано міст та нові храми.

Зміцнилося і міжнародне становище Русі. Володимир Мономах продовжував політику «шлюбної дипломатії»: його син Мстислав був одружений на шведській принцесі, онука Марія вийшла заміж за візантійського царевича, дочка Євфимія за угорського короля, молодший син Юрій одружився на дочці половецького хана. Зовнішня політика Русі-України за правління Мономаха не завжди була миролюбною. Русичі не тільки захищали власні землі, а й намагалися розширити кордони Київської держави — вели війни з Волзькою Булгарією, Польщею та Угорщиною [17, с. 83].

Наприкінці свого життя Володимир Мономах написав твір «Повчання дітям». У ньому князь спробував оцінити свою політичну діяльність та бажав передати власний життєвий досвід нащадкам. Він пригадує своє минуле, не приховуючи негарних вчинків та дає настанови дітям, як їм далі жити, щоб вони не повторювали його помилок. У підручниках подається уривок з «Повчання дітям», здебільшого моралізаторського характеру. Дослідники зазначають, що даний твір є цікавим не тільки тому, що з нього можна довідатися про події, яких часом не можна відшукати в літописі. Це перша спроба автобіографічного твору. Уже саме звернення до цього жанру свідчить про високе відчуття особистості та усвідомлення цінності індивідуального життєвого шляху [100, с. 212].

Володимир Мономах помер 1125 р. у віці 72 роки. Як зазначають автори підручників, смерть князя ознаменувала закінчення цілої епохи в історії Руської держави. На кілька століть він залишався ідеалом правителя, здатного оборонити рідну землю і усунути внутрішні негаразди. За висловом літописця, Мономах «просвітив Руську землю, як сонце», а про людину, яка також грішила, ніхто вже не пам'ятав [14, с. 62], [11, с. 81].

Довгий час побутував історичний міф про передачу коронаційних регалій від візантійського імператора Костянтина Мономаха своєму онукові Володимирі Всеволодовичу. Однак династичний шлюб між візантійською принцесою Марією-Анастасією і руським княжичем Всеволодом Ярославичем мав підтвердити мир між Візантією та Руссю 1046 р. Історики ставлять під сумнів передачу царських регалій одному із молодших нащадків Ярослава Володимировича, який в той час не тільки не міг претендувати на Київ, але ще не мав навіть власного уділу. В підручниках Р. Ляха [14, с. 61-62], І. Щупака [25, с. 89], Н. Сорочинської [22, с. 61] подається історична легенда, що візантійський імператор Константин IX Мономах відправив Володимирі символи царської влади — барми (дорогоцінні наплічні прикраси) і корону, так звану «шапку Мономаха», якою згодом коронувалися московські великі князі й царі. Хоча насправді її московським князям подарував монгольський хан Узбек у 1317 р. московському князю Юрію Долгорукому. Сама легенда, яка б виправдовувала спадкоємність московських князів на землі Русі-України, виникла в XV ст.

3.5. «Повість минулих літ» як основа шкільного наративу

Важливу роль в історії відводиться джерелам – речовим, писемним, усним, візуальним, антропологічним, лінгвістичним. Однак найбільш докладно про минуле можна дізнатися, досліджуючи писемні пам'ятки. Саме вони за допомогою слова формують уявлення про історичних осіб, їх внутрішню і зовнішню політику, допомагають розкрити причинно-наслідкові зв'язки між подіями, економічний розвиток та культурне життя. Важливою писемною пам'яткою, яка допомагає пролити світло на середньовічну історію України є літописне зведення «Повість минулих літ», визначний літературний твір та історіографічне джерело. У літописі досліджується питання розселення східних слов'ян, описуються природно-географічні особливості регіону, де проживали предки українців. Також автори намагалися пояснити назви племен, географічних об'єктів: міст, річок, гір.

Крім того, літописці намагаються дати оцінку військовим конфліктам, аналізують вплив християнства на культурно-політичне життя суспільства [42, с. 300].

Саме його використовують автори підручників, коли пишуть про становлення Руської держави. Однак потрібно пам'ятати, що російська імператриця Катерина II у 1783 р. створила «Комісію для складання записок про древню історію переважно Росії». Вона мала завдання не тільки збирати та впорядковувати давні писемні історичні пам'ятки, але і переписувати їх на догоду владі. Оригінали при цьому знищувались, або засекречувались. Тобто, «Повість минулих літ» дійшла до нас тільки у списках, оригіналів, які б могли довести правдивість даного джерела, не збереглося.

Дослідники вважають, що існувало декілька редакцій літопису. Першу приписують монаху Києво-Печерського монастиря Нестору та датують близько 1113 роком. Творцем другої вважають ігумена Видубицького монастиря Сильвестра, який написав даний твір на замовлення князя Володимира Мономаха у 1116 році. Ще один список був написаний невідомим автором для Мстислава Володимировича у 1118 році та знайдений в Іпатіївському монастирі. Найбільш вдалою вважають редакцію літописця Нестора, яку ще називають «Початковим літописом».

Наведені автори писали «Повість» на основі раніше створених писемних джерел із залученням усної народної творчості. Серед писемних першоджерел можна виділити Старий та Новий Заповіт, на який найбільше опиралися монахи, оскільки самі були духовними особами і описували події з точки зору християнської моралі та світосприйняття. Також на сторінках твору можна зустріти посилання на твори візантійських хроністів, античних авторів, життя святих, власні свідчення. За допомогою фольклорних елементів – слов'янських, скандинавських, хозарських міфів, легенд та переказів – передавалися особливості світогляду, звичаїв та традицій предків українців. Можна сказати, що автори «Повісті минулих літ» утвердили

науковий метод вивчення та посилення на первинні та вторинні джерела інформації, що було започатковано ще в античні часи.

Водночас, літопис – це колективний твір, котрий переписували, доповнювали, змінювали різні автори, які використовували доступні їм в певний час історичні джерела, власний життєвий досвід та переконання. Кожен літописець накладав на твір свій суб'єктивний відбиток, підсвідомо акцентуючи увагу на ті чи інші події або аспекти життя, та давав моральні оцінки. Саме тому, що «Повість минулих літ» складається з окремих неоднорідних текстів та й авторство її остаточно не встановлено, існують сумніви в багатьох вчених щодо її достовірності як історичної пам'ятки. О. Пріцак у праці «Походження Русі» зазначав, що всі письмові свідчення часів середньовіччя відображали не тільки християнські погляди авторів, але включали в себе багато дохристиянських міфів. Тому неможливо ставитись до них як до звичайних історичних документів [88, с. 234].

«Повість минулих літ» залишається джерелом, яке найчастіше цитують і на яке посилаються всі автори підручників. Учням сьомого класу важко сприйняти сухий науковий текст. Вони хочуть читати підручник як захоплюючу подорож у минуле, де є місце неймовірним пригодам, дещо фантастичним та нереальним, де є славетні герої, які перемагають жорстоких ворогів, їм легше сприймати розповіді, схожі на казку. У літописі якраз присутні відповідні сюжети, які містять легендарні елементи та викликають зацікавленість в дітей відповідного віку. Водночас, поряд із легендами, автори звертаються до «Повісті» при характеристиці діяльності руських князів та подають зразки правових документів та торговельних угод.

Саме на основі «Повісті» всі автори досліджуваних підручників подають інформацію про існування на землях сучасної України семи союзів слов'янських племен та виділяють провідну роль Полянського союзу та його центру – Києву. В кожному навчальному посібнику згадується або повністю дублюється літописна легенда про Кия, Щека, Хорива та їхню сестру Либідь, які вважаються засновниками майбутньої столиці Руської держави.

Зазначається також, що князь Кий може бути реальною історичною особою, бо здійснював походи на Константинополь. О. Дрібниця [11, с. 12] та І. Коляда [13, с. 119], посилаючись на дослідження українського історика М. Брайчевського, подають думку, що Кий – це воєвода Куврат, за походженням білий хорват.

Схожу розповідь про трьох братів – Рюрика, Синеуса та Трувора, варягів за походженням, які були прикликані північними східнослов'янськими племенами на княжіння, згадує О. Панарін [16, с. 32]. Ці свідчення літописця про трьох братів перегукуються із казковими сюжетами, в яких молодші брати визнавали владу старшого, а останній завжди був сильнішим, мудрішим, хоробрішим.

Хоча більшість сучасних дослідників сходиться на думці, що походи легендарного князя Олега містять багато суперечностей, майже всі автори досліджуваних підручників переказують дані «Повісті минулих літ» про те, як хитрий князь поставив кораблі на колеса і підійшов під самі стіни Константинополя, змусивши візантійських імператорів піти на поступки Русі. Саме Олегу відводиться важлива роль у об'єднанні південних і північних земель східних слов'ян та перетворення ним Києва на провідний центр.

Саме з сторінок літопису до підручників перекочували легенди про смерть Олега від коня, про чотири помсти княгині Ольги деревлянам, славнозвісну промову князя Святослава під Доростолом, заснування Переяслава в результаті боротьби між найсильнішими воїнами ворогуючих армій, вибір віри князем Володимиром Великим та його чудесне прозріння після хрещення. Правдивість цих свідчень автора «Повісті» не доведено сучасною наукою, однак вони допомагають урізноманітнити навчальний матеріал. Адже здебільшого в підручниках зазначається, що даний матеріал є тільки версією подій або вигадкою. А у останніх виданнях підручників автори подають інші джерела та відомості, дозволяючи школярам самостійно дійти певних висновків.

Водночас, варто звернути увагу, що «Повість» писали монахи в дусі християнства. Тому потрібно критично ставитись до інформації, взятої з літопису, особливо, коли це стосується характеристики діяльності руських князів. Зазвичай автори виправдовують тих, хто сприяє поширенню християнства, очорнюють їхніх опонентів. Так в «Повісті» прославляються святі та рівноапостольні княгині Ольга та князь Володимир Великий, вихваляється культурно-просвітницька діяльність Ярослава Мудрого, а про їхні негативні риси та діяння якщо і згадують, то завжди згладжують тим, що вони вимушені були так чинити через силу обставин, або під зовнішнім примусом.

Та незважаючи на все, твір має важливе виховне значення. Закликом до єдності, боротьбою проти князівських усобиць, вболіванням за долю рідної землі пронизаний літопис, бо писався в період боротьби між братами Ярославичами. Тому він став основою шкільного наративу.

Період кінця X – початку XII ст. характеризується авторами підручників як час найбільшого розквіту Русі-України, коли держава охоплювала найбільшу територію, була встановлена сильна централізована монархія, зміцнилися позиції на міжнародній арені, процвітало економічне та культурне життя. Всі ці процеси пов'язувались із запровадженням і укріпленням християнства як державної релігії. Цей прогрес не могли затьмарити міжусобні князівські чвари, які розпочинались після смерті Великих князів. Навіть коли в країні встановився поліцентризм, все одно продовжувався розвиток удільних князівств і ніколи не применшувалась роль Києва. Важливим та інколи основним джерелом для відображення подій минулого слугувала авторам підручників «Повість минулих літ».

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дає можливість простежити наступні висновки про особливості творення підручників в незалежній Україні та висвітлення в них періоду становлення та розвитку Руської держави:

1. Українські дослідники виділяють декілька етапів творення підручників: перший етап – 1991 – 1995 р. – спроба відійти від радянського осмислення минулого на основі формаційного підходу. Другий етап: 1996 – 2000 р. перехід до цивілізаційного підходу. Третій період – орієнтація на державний процес і тяглість історії. В 2010 р. – спроба створення спільного з РФ підручника. З 2014 р. автори підручників концентруються на взаємовпливі української історії і світу. Наявність стількох етапів і незавершеність процесу підручникотворення з історії України пов'язане з тим, що саме історія має великий виховний вплив та формує громадянську позицію. Тому зміст підручників відіграє важливу роль.
2. Оскільки школярам подають не набір сухих фактів, а інтерпретацію подій, то підручникам притаманний суб'єктивізм. Автори однобоко трактують події минулого, фальшують на догоду владі, або створюють нові міфи. Зміст підручників повинен відображати не тільки думку автора, але й подавати інші точки зору і дати дітям можливість критично мислити. Однак він повинен відображати сучасний стан розвитку історичної науки.
3. На перших етапах підручникотворення автори випереджали історичну науку, оскільки та перебувала в процесі перебудови від радянських постулатів до національних. Однак, створивши раз нову концепцію, вони перестали йти в ногу з сучасними досягненнями науковців і просто переписували свої посібники. Утворилася велика прірва між академічною наукою і шкільною дидактикою. Для її подолання необхідно використовувати найновіші досягнення сучасної історичної науки і залучати до написання підручників професійних істориків.
4. Важливим періодом в історії України є Середньовіччя, адже саме в цей час починається процес об'єднання східнослов'янських союзів племен і

створення першої держави Русі з центром в Києві. Вчені і до сьогодні сперечаються щодо чинників, які найбільше вплинули на створення держави. Відповідно, виділяють норманську і антинорманську теорії походження Русі. В підручниках доби незалежності, залежно від політичної кон'юнктури, погляди авторів хиталися від місцевого до варязького чинника, а в останніх виданнях – подаються різні погляди.

5. Описуючи становлення держави, вирішальну роль надається князю Олегу, походження якого вказується норманське. Саме він зміцнив позиції Русі як держави, розширив її території, встановив торгові зв'язки з іншими державами. Однак, незважаючи на визначні заслуги, постать Олега в історії вважається міфічною. Наступник, князь Ігор, продовжував політику поширення і зміцнення влади Києва над східнослов'янськими князіннями силою. Та оцінка зовнішньополітичної діяльності Ігоря, порівняно з Олегом, невисока. Значна роль у об'єднанні колишніх союзів племен в єдину державу належить княгині Ользі, яка впорядкувала внутрішнє життя, провівши ряд перетворень, та підвищила міжнародний авторитет Київської держави. «Останній вікінг» на руському престолі Святослав прагнув розширити території Русі, постійно здійснюючи військові походи, та зміцнити її вплив, інтегрувавши у світові політичні процеси.

6. Основним кроком, який започаткував трансформаційні процеси в усіх сферах життя Русі, стало запровадження християнства. Проведені князем Володимиром Святославичем реформи привели до побудови сильної монархії, приєднанню до «Європейської цивілізації» та обмеження впливу на політику Русі іноземних держав. Політику щодо періоду правління Володимира Великого і його сина Ярослава Мудрого зображено як найбільший розквіт та вершина могутності. Князь Ярослав остаточно перетворив Русь на провідну державу Європи, посилив централізацію та єдність Київської держави, Сприяв розвитку господарства, культури, посиленню ролі християнської церкви.

7. За нащадків Ярослава Мудрого, як зазначено в підручниках, починається доба роздробленості та початок занепаду колись могутньої держави. Однак деякі дослідники вважають поліцентризм періодом зрілості руської держави, її єдиною формою існування. Правління Володимира Мономаха трактується в підручниках, як час припинення князівських міжусобиць, об'єднання більшості руських земель довкола Києва. Князя зображають як визначного полководця, який вдало боровся з половцями та сприяв економічному і культурному розвитку держави. Він вважається останнім великим київським князем.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран. Баку, 1986. С. 39.
2. Лев Диякон. Про Дунайські походи Святослава. URL: <https://ibib.ltd.ua/lev-diakon-dunayskih-pohodah.html>
3. Новгородський Перший літопис старшого і молодшого видань. Москва. Ленінград, 1950. С. 101-116. URL: <http://litopys.org.ua/novglet/novg10.htm>
4. Повість минулих літ. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=13465>
5. Повість минулих літ : літопис : для ст. шк. віку / пер. В. Близнеця. Київ: Веселка, 1989. 220 с.

Шкільні підручники

6. Власов В.С., Панарін О.Є., Топольницька Ю.А. Історія України: підруч. для 7 класів закладів загальної середньої освіти. Київ: Літера ЛТД, 2020. 176 с.
7. Власов В.С., Данилевська О.М., Ващук Д.П. Історія України : підруч. для 7 класу закл. загал. серед. освіти. Київ: Генеза, 2024. 192 с.
8. Галімов А. А. Історія України : підруч. для 7 класу закл. загал. серед. освіти. Х.: Вид-во «Ранок», 2024. 224 с.
9. Гісем О.В. Історія України: підруч. для 7 кл. загальноосв. навч. закладів. Харків: Видавництво «Ранок», 2020. 144 с.
10. Гупан Н.М. Історія України: підруч. для 7 кл. загальноосв. навч. закладів. Київ: Вид. дім «Освіта», 2016. 224 с.
11. Дрібниця В.О., Щупак І.Я., Бурлака О.В., Піскарьова І.О. Історія України: підруч. для 7 кл. загальноосв. навч. закладів. Київ: УОВЦ «Оріон», 2020. 176 с.
12. Дудар О.В. Історія України: підруч. для 7 кл. загальноосв. навч. закладів. Київ: Видавничий дім «Освіта», 2020. 160 с.
13. Коляда І.А., Криlach К.І., Юренко С.П. Історія України. підручник для 6-7 класів. Київ: Генеза, 1998. 256 с.

- 14.Лях Р.Д., Темірова Н.Р. Історія України. З найдавніших часів до середини XIVст.: підруч. для 7 кл. Київ: Генеза, 1995. 120 с.
- 15.Лях Р.Д., Темірова Н.Р. Історія України. З найдавніших часів до середини XIVст.: підруч. для 7 кл. К.: Генеза, 2000. 320 с.
- 16.Панарін О.Є., Макаревич А.С., Охріменко О.С., Топольницька Ю.А. Історія України: підручник для 7 кл. закладів загальної середньої освіти. Київ: Літера ЛТД, 2024. 192 с.
- 17.Пометун О.І. Історія України: підруч. для 7 класу закладів загальної середньої освіти. К. : Видавничий дім «Освіта», 2024. 208 с.
- 18.Свідерський Ю.Ю., Романишин Н.Ю. Історія України: підруч. для 7 кл. закл. загальн. середн. освіти. Київ : Грамота, 2020. 176 с.
- 19.Свідерський Ю.Ю., Ладиченко Т.В., Романишин Н.Ю. Історія України: підруч. для 7 кл. Київ: Грамота, 2007. 272 с.
- 20.Смолій В.А., Степанков В.С. Історія України: підруч. для 7 кл. загальноосв. навч. закладів. Київ: Генеза, 2007. 224 с.
- 21.Смолій В.А., Степанков В.С. Історія України: підруч. для 7 кл. закладів загальної середньої освіти. Київ: Генеза, 2020. 196 с.
- 22.Сорочинська Н. М., Гісем О. О. Історія України : підручник для 7 кл. закладів загальн. серед. освіти Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2020. 176 с.
- 23.Хлібовська Г.М. Історія України: підруч. для 7 кл. загальноосв. навч. закладів. Тернопіль: Астон , 2020. 176 с.
- 24.Хлібовська Г. М., Крижановська М. Є., Наумчук О. В. Історія України : підручник для 7 класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль: Астон, 2024. 192 с.
- 25.Щупак І.Я., Бурлака О.В., Желіба О.В., Піскарьова І.О. Історія України: підруч. для 7 кл. закладів загальної середньої освіти. Київ: УОВЦ «Оріон», 2024. 192 с.

Література

26. Андріяш Т. Сучасні підручники з історії України: основні етапи становлення. *Діалог: медіастудії*, 2009, 8: 242-249.
27. Арістов В. Ю. Князь Володимир між християнством та ісламом. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/volodimir-mizh-khristiianstvom-ta-islamom/>
28. Арістов В. Ю. Чи має підстави «антинорманська теорія» походження Русі? *Перелом: війна Росії проти України у часових пластах і просторах минушини. Діалоги з істориками: у 2-х кн. / упоряд.: Г. Боряк, О. Ясь; відп. ред. В. Смолій; НАН України, Інститут історії України. Київ: Інститут історії України НАН України, 2022. Кн. 1, Розділ 2. С. 256-258.*
29. Баханов К.О. Оновлення змісту сучасної шкільної історичної освіти: Монографія. Донецьк: Юго-Восток, 2005. 326 с.
30. Бойко І. Руська правда та її вплив на становлення і розвиток української правової традиції. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2022. Випуск 75. С. 3–16.
31. Брайчевський М.Ю. Походження Русі. К., 1968. 224 с.
32. Брайчевський М.Ю. Утвердження християнства на Русі. К.: Наукова думка, 1988. 262 с.
33. Войтович Л. В. Загадки життя і діяльності князя Ігоря Рюриковича. *Записки наукового товариства імені Шевченка*. Том CCLXXIV. Праці Історично-філософської секції. 2021. С. 22-38.
34. Войтович Л. В. Княжа доба. Портрети еліти. Біла Церква, 2006. 781 с.
35. Войтович Л. В. Олег Віщий історіографічні легенди та реалії. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2013. Т. 23. С. 91-123. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npkpnu_2013_23_8
36. Войтович. Л.В. Скандинавські горизонти князя Володимира Святославовича. *Княжа доба: історія і культура*. 2016. Вип.10. С. 91-102.
37. Гай–Нижник П. П., Батрак О. П. Хрещення Русі великим князем Київським Володимиром: обрання віри і цивілізаційно–політичного

- поступу. *Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник»*. К., 2015. Випуск 102. С. 7-22.
- 38.Галлагер Кармел. Викладання історії в контексті сприяння демократичним цінностям і терпимості. Викладання і вивчення історії в школі: посібник для вчителів. Видавництво «Право». 1998. С. 10-11.
- 39.Гирич І. Історична дидактика на початку ХХІ ст.: від самообмежень етноцентризму до концепції засвоєння «чужого» як «свого». URL: **Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.)**
- 40.Гирич І. Історична і колективна пам'ять: що це? URL: <https://www.i-hyrych.name/Misc/Rethinking/NationalMemory.html>
- 41.Гирич І. Українська історична пам'ять, шкільні підручники і освіта. URL: <https://www.i-hyrych.name/Vyklad/HistMemory.html>
- 42.Голотенко П.І. «Повість минулих літ» як протонауковий культурологічний твір української середньовічної літератури. *Культурологічний альманах*. Вип. 1 (9), 2024. С. 298-303.
- 43.Гончаренко Н. Міфи в сучасних підручниках з історії України. *Дух і літера*. 1998. № 3-4. С. 220-229.
- 44.Грушевський М. С. Твори у 50 томах. Том 1. Львів, 1904. 655 с.
- 45.Грушевський М. С. Твори у 50 томах. Том 2. Нью-Йорк, 1954. 642 с.
- 46.Гупан Н.М. Деякі суперечності змісту шкільного навчального курсу «Історія України» (7-й клас)». *Український педагогічний журнал*. 2015. №1. С. 119-125.
- 47.Гупан Н.М. Нові підходи до відбору і структурування змісту підручника з історії України. *Збірник наукових праць «Педагогічні науки»*. 2008. Том 1 № 50. С. 68-72.
- 48.Демиденко Г. Ярослав Мудрий: факти і домисли його біографії. *Вісник Академії правових наук України*. 2010 р. №2(61). Х.: Право, 2010. С. 70-84.
- 49.Джабаров Р. Князь Володимир та іслам. *Українське релігієзнавство*. 2013. № 65. С. 240-246.

50. Драч О. Шкільні підручники з історії України в контексті євроінтеграційного поступу держави. Актуальні проблеми сучасної освіти та науки в контексті євроінтеграційного поступу: матеріали VI Міжнародної науковопрактичної інтернет-конференції, присвяченої 20-ти річчю інституту. Луцьк, 21–22 травня 2020. С. 39-41.
51. Енциклопедія Історії України : в 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: Наук. думка, 2009. Т. 6. С. 687.
52. Жук В. Н. Велика київська княгиня Ольга. *Постметодика*. 1993. № 2. С. 8–11.
53. Зякун, А.І. Українська історична наука 90-х років XX століття: пошук нових методологічних координат. *Світогляд - Філософія - Релігія: збірник наукових праць*. Суми, 2011. Вип. 1. С. 238-239.
54. Зякун А.І. Формування національної концепції шкільної історичної освіти в перші десятиліття незалежності України. *Сумська старовина*. 2005. № XVI–XVII. С. 133–144.
55. Іванченко Р.П. Історія без міфів: Бесіди з історії української державності. Тернопіль: Навчальна книга Богдан, 2014. 624 с.
56. Історія України в документах і матеріалах. Т.1. Київська Русь і феодальні князівства XII – XIII ст. Київ, 1946. 309 с.
57. Історія України в особах: IX—XVIII ст. / В. Замилинський (кер. авт. кол.), І. Войцехівська, В. Галаган та ін.. К.: Україна, 1993. 396 с.
58. Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій. К., 2004. 496 с.
59. Карпова І. Г., Олійник О. І., Шумна Л. П. Княгиня Ольга: реформатор і просвітитель Русі (до 1075-річчя з початку правління). *Право та державне управління*. 2021. №1. С. 10-15.
60. Коваль М. В., Кульчицький С. В., Курносів Ю. О. Історія України: пробн. навч. посібн. для 10-11 класів середньої школи. К.: «Радянська школа», 1991. 336 с.
61. Коваль М. В., Кульчицький С. В., Курносів Ю. О. Історія України: Матеріали до підруч. для 10–11 кл. серед. шк. К.: Райдуга, 1992. 512 с.

62. Котляр М.Ф. Державна організація давньоруського суспільства (Генезис. Еволюція. Занепад). Історіографічні дослідження в Україні. 2002. 11. С. 11-19. URL: http://resource.history.org.ua/publ/graf_2002_11_11
63. Котляр М. Ф. Чи Святополк убив Бориса і Гліба? Укр. іст. журн. 1989. № 12. С. 114.
64. Крालюк П. Півтори тисячі років разом. Спільна історія українців і тюркських народів. Харків: Фоліо, 2018. 256 с.
65. Крालюк П. Ярослав Мудрий. Харків: Фоліо, 2018. 156 с.
66. Крип'якевич І.П. Історія України / відп. ред.: Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович. Львів: Світ, 1990. 519 с.
67. Критерії оцінки змісту шкільних підручників. URL: <https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwjg65yftbiJAxV3lhAIHSuZHloQFnoECBcQAQ&url=https%3A%2F%2Fmoodle.znu.edu.ua%2Fmod%2Fresource%2Fview.php%3Fid%3D286282&usg=AOvVaw06B096WHcz-pijkhfC6rVf&opi=89978449>
68. Лотоцький А. Історія України для дітей. Івано-Франківськ: Просвіта, 1991. 256 с.
69. Магнер Г.І. Русько-угорський союз IX ст. у світлі літописів. Український Історичний Журнал. 1969. № 7. С. 76-87.
70. Мартинчук І.І. Концепція шкільного підручника з історії: пошуки і досягнення. Історичні і політологічні дослідження. Спецвипуск: доповіді на міжнародній науково-практичній конференції «Трансформація історичної пам'яті». Вінниця: Дон НУ імені Василя Стуса, 2018. С. 280-286.
71. Мателешко Ю.П. Політико-адміністративні реформи у Київській Русі X століття та їхні наслідки. Матеріали I Международной научно-практической конференции «Научная индустрия европейского континента – 2006». Днепропетровск: Наука и образование, 2006. Т. 3. С. 70-73.

72. Мисан В. Битва за Історію, або Що потрібно змінювати в шкільній історичній освіті. URL: <http://www.education-ua.org/ua/articles/292-bitva-za-istoriyu-abo-shcho-potribno-zminyuvati-v-shkilnij-istorichnij-osviti>
73. Мисан В. Більшість рекомендацій Міносвіти стосувалася іміджу Росії. URL: <https://ukranews.com/ua/interview/363-viktor-mysan>
74. Мыщко И. Датское происхождение князя Олега. Скандинавские древности. Интернет конференция 10–30 сентября 2010. URL: <http://conference.dansk.ru/content/view/28/39>
75. Морозан О. О. Трансформація влади в Київській Русі за нащадків Ярослава Володимировича. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки*. 2013. Вип. 3.34. С. 48-52. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdu_2013_3.
76. Настюк А. А. Вплив та зацікавленість київських еліт в процесі приходу та утримання влади Олегом і Ольгою в Київській Русі. *Прикарпатський юридичний вісник*. Випуск 4 (51), 2023. С. 12-19.
77. Настюк А.А., Кравченко О.С. Проблеми легітимності передачі княжої влади в системі спадкування у Русі IX–X ст. Підприємництво, господарство і право. 2019. № 10. С. 129—136.
78. Настюк А.А. Роль Ігоря Рюриковича в боротьбі за княжу владу до його правління. *Актуальні проблеми права в умовах сучасних викликів: матеріали міжнародної науково-практичної конференції*. 14 квітня 2022 р. м. Білоцерківський НАУ. С.11-15.
79. Новосельцев А.П. Образование древнерусского государства и первый его правитель. *Вопросы истории*. 1991. № 2-3. С. 3-20.
80. Носов Е. Н. Новгородская земля: Северное Приильменье и Поволховье. *Русь в IX—XI веках: археологическая панорама* / Ин-т археологии РАН; отв. ред. Н. А. Макаров. Москва; Вологда: Древности Севера, 2012. С. 118.

- 81.Осипенко М. Участь половців у міжкнязівських війнах Ярославичів та їх подальші відносини у 70-80 рр. XI ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія* / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. Вип. 1. Ч. 3. С. 3-7.
- 82.Петрей Пётр де Ерлезунда, История о Великом княжестве Московском, происхождении великих русских князей, недавних смутах, произведенных там тремя Лжедмитриями и о московских законах, нравах, правлении, вере и обрядах, которую собрал и обнародовал в Лейпциге: пер. с нем. Алексея Шемякина. Москва: Университетская типография «Катков и К», 1867. URL: <https://www.mytus.net/index.php/rekomendovana-literatura/item/9-petrej>
- 83.Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків: КСД, 2021. 514 с.
- 84.Подволоцький, А. Правдива історія Київської Русі: про що мовчать підручники історії. Харків : Аргумент Принт : [Віват], 2014. 351 с.
- 85.Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 1. До середини XVII століття. Мюнхен: Українське видавництво, 1972. 591 с.
- 86.Пометун О.І., Гупан Н.М. Розвиток змісту національного підручника з історії за часів незалежної України. Scientific Letters of Academic Society of Michal Baludansky, 7. pp. 48-52. ISSN 1338-943, 2017. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/713431/1/Gupan%2CPometun.pdf>
- 87.Правий П. Святослав, каган русів. Убитий та оббреханий. К.: Видавництво Сергія Пантюка, 2016. 456 с.
- 88.Пріцак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). Т.1. Київ: Обереги, 1997. 1080 с.
- 89.Ричка В.М. «...И просвѣти ю крещеньем святым» (Християнізація Київської Русі). К.: Інститут історії України НАН України, 2013. 222 с.
- 90.Рикёр П. Память, история, забвение / Пер. с франц. М.: Издательство гуманитарной литературы, 2004. 728 с.

- 91.Рыдзевская, Е.А. Древняя Русь и Скандинавия в IX-XIV вв. М.: Наука, 1978. 240 с.
- 92.Романишин Н., Свідерський Ю. Реалізація концепції історії Княжої Русі-України М. Грушевського у сучасному шкільному підручнику. Україна–Європа–Світ. 2017. Вип. 19. С. 386–392.
- 93.Салата О.О. Цивілізаційний підхід у викладанні історії: від наукової концепції до шкільної аудиторії. *Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія».* Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків: Колегіум, 2016. Вип. 53. С. 98-105.
- 94.Сворак С.Д. Генеза та трансформація органів державної влади Київської Русі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01 / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2011. 31 с.
- 95.Семенюк С. Правдива історія України-Русі. Львів: Література та мистецтво, 2021. 312 с.
- 96.Скляренко В. Г. Русь і варяги. Історико-етимологічне дослідження. – Київ: Довіра, 2006. 119 с.
- 97.Сохань П. До історії україно-болгарських зв'язків IX–XIV ст. *Софія Київська: Візантія. Русь. Україна.* 2013. Вип. 3. С. 532-553. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sskbru_2013_3_41
- 98.Стрижак О. С. Етнонімія Птолемеєвої Сарматії. У пошуках Русі / Відп. ред. О.Б. Ткаченко. Київ: Наукова думка, 1991. 224 с.
- 99.Субтельний Орест. Україна: історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука; Вст. ст. С. В. Кульчицького. К.: Либідь, 1993. 716 с.
- 100.Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. 352 с.
101. Толочко П.П. Київська Русь. Київ: Абрис, 1996. 360 с.
102. Толочко П. Ярослав Мудрий. К.: Вид. дім «Альтернативи», 2002. 272 с.
103. Томаченко О.В. Політика України у галузі шкільної історичної освіти (1991–2009 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Луцьк, 2015. 285 с.

104. Томаченко О.В. Українські шкільні підручники 1990–2009 рр. з історії: здобутки і проблеми написання. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2012. вип. XXXIV. С. 134-139.
105. Турченко Ф.Г. Україна – повернення історії. Генеза сучасного підручника. К. : Генеза, 2016. 104 с.
106. Турченко Ф.Г. Як створювалися перші підручники з історії України. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 44(1). С. 14-23.
107. Удод О. Українська історична дидактика: академічний дискурс (До 80-річчя Інституту історії України) / За ред. Валерія Смолія. К.: НАН України, Ін-т історії України, 2016. 214 с.
108. Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії): наук. ст. К.: Генеза, 2000. 368 с.:
109. Хрестоматия по истории южных и западных славян. В 3-х тт. Т.1: Эпоха феодализма. Минск, 1987. С. 12.
110. Чернов А. Вещий Олег: крещение и гибель. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2011. Вип. 20. С. 699-700.
111. Чорний В. Ярослав Мудрий – як державний муж та фундатор церкви. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2016. Вип. 27. - С. 3-7. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apvtvi_2016_27_3 .
112. Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність / авт. кол.: О. Рафальський (керівник), Я. Калакура (науковий редактор), О. Калакура, М. Юрій. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 512 с.
113. Шелухін С. Звідкіля походить Русь. Теорія кельтського походження Київської Русі з Франції. З орієнтовною картою. Прага, 1929. 134 с.

114. Шкільна історія очима істориків-науковців. Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України. / упоряд. та ред. Н. Яковенко. К, 2008. 122 с.
115. Щодра О. Між норманізмом та антинорманізмом: дискусії про походження Руси у світлі писемних джерел. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. 2018–2019. Випуск 19–20. С. 115–139.
116. Щодра О. Початки формування Русі: хронологічна і географічна локалізація процесу у дискусіях сучасних істориків. Регіональна історія України: *Зб. наук. ст.* К.: Інститут історії України НАН України, 2018. Вип. 12. С. 57-80.
117. Що не так з уроками історії у школі? Пояснюють історики. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/shcho-ne-tak-z-urokami-istoriyi-u-shkoli-poiasniiut-istoriki/>
118. Юсупович А. Чи ходив Володимир Великий на/до ляхів? (польсько-руські відносини наприкінці X – на початку XI ст.). *Український історичний журнал*. 2015. №5. С. 43-69.